

घटक - १
सामाजिक समस्या
(Social Issues)

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ सामाजिक समस्याचे स्वरूप

१.२.२.सामाजिक समस्यांचे वर्गीकरण

१.२.३ सामाजिक समस्येच्या अध्ययनाची गरज

१.३ सारांश

१.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

१.५ सरावासाठीचे प्रश्न

१.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास-

१. सामाजिक समस्येचे स्वरूप समजून घेता येईल .
२. सामाजिक समस्येचे वर्गीकरण करता येईल.
३. सामाजिक समस्येच्या अध्ययनाची गरज समजावून घेता येईल.

१.१ प्रास्ताविक :

सामाजिक समस्या हा समाजशास्त्रातील अतिशय महत्त्वाचा असा विषय मानला जातो. सामाजिक समस्येचा आहे व्यक्तीवर परिणाम होतो तसेच त्याचा परिणाम संपूर्ण अथवा समग्र समाजावर होऊन समाजातील प्रत्येक व्यक्ती ही समस्याग्रस्त बनते. सामाजिक समस्यांचे स्वरूप हे व्यापक आहे. जगामध्ये असा कोणताही देश सामाजिक समस्या पासून अलग नाही किंवा त्या समस्येतून सुटलेला नाही. राज्य असो देश असो अथवा विश्व असो यांना कोणती ना कोणती सामाजिक समस्या असते. या समस्या सोडवण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे गरजेचे

असते. सामाजिक समस्या मानवनिर्मित असल्यामुळे त्याचे परिणाम मानवी समाजाला भोगावेच लागतात यातून सामाजिक विस्कळीतपणा निर्माण होऊन सामाजिक स्वास्थ्य बिघडते. प्राचीन काळात ज्याप्रमाणे सामाजिक समस्या होत्या त्याप्रमाणे आधुनिक समाजात ही विविध सामाजिक समस्या आहेत. काळानुरूप प्राचीन काळातील समस्या आज असतीलच असे नाही परंतु बदलत्या काळात सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय या परिस्थिती नुसार सामाजिक समस्यांचे स्वरूप बदलले आहे. १९ व्या शतकात सती प्रथा, बालविवाह, अस्पृश्यता, केशवपन, विधवा विवाह इत्यादी सामाजिक समस्या होत्या. मात्र अलीकडे या सामाजिक समस्या कमी प्रमाणात आढळून येतात. सामाजिक बदलानुसार कुटुंब विघटन, बालगुन्हेगारी, लोकसंख्येची समस्या, बेकारी, घटस्फोट, काळाबाजार, भ्रष्टाचार, शेतकरी आत्महत्या, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या इत्यादी अनेक नवीन समस्या निर्माण झाल्या यावरून हे सांगता येते की, प्रत्येक कालखंडात सामाजिक समस्या येतात सामाजिक समस्यांचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन समाजशास्त्रात केले जाते.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ सामाजिक समस्याचे स्वरूप

भारतातील सामाजिक समस्यांचा विचार करणे हे आधुनिक काळात फारच गरजेचे आहे. कारण भारतातील सामाजिक प्रश्न दिवसागणिक अधिक गंभीर होत जात आहेत. सामाजिक समस्या मानवनिर्मित असतात. भारतातील बहुतांशी सामाजिक समस्या गुंतागुंतीच्या समाजरचना मुळेच निर्माण झालेल्या दिसून येतात. सामाजिक समस्या मानवी समाज इतक्या प्राचीन आहेत. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक कालखंडामध्ये सामाजिक समस्यांचे स्वरूप हे निरनिराळे आहेत. उदा. गरीबी बेकारी हे प्रश्न समाजातील बहुसंख्य लोकांना भेडसावत असल्यामुळे या प्रश्नांना सामाजिक समस्या म्हणून ओळखले जाते. दिवसेंदिवस माणसाच्या गरजा वाढत आहेत. मानवी समाजाच्या घरचा एखाद्या समाजातील संस्था आणि संस्कृती या प्रसंगी समायोजन करण्यात अयशस्वी ठरतात तेव्हा त्या अशा समाजात विविध स्वरूपाच्या सामाजिक समस्या निर्माण होतात. सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेच्या माध्यमातून समाज व्यवस्थेमध्ये सामाजिक विघटन घडून येते. या विघटनाच्या प्रक्रियेमुळे किंवा प्रभावामुळे सामाजिक समस्या निर्माण होतात. सामाजिक समस्या प्रती लोकांना आकर्षित करण्यामध्ये जनसंचार माध्यम, टेलिव्हिजन, वृत्तपत्रे, रेडिओ यांची भूमिका हि महत्वपूर्ण आहे.

सामाजिक समस्यांचा अर्थ : (Meaning of Social Problems)

सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करत असताना सर्वप्रथम सामाजिक समस्या म्हणजे कार्या विषयी जाणून घेणे महत्वाचे असते. कोणतीही समस्या ही सामाजिक समस्या असेलच असे नाही, परंतु समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून सदर समस्यांचे निराकारण करणे गरजेचे असते. व्यक्ती समूह दैनंदिन जीवनात समस्या हा शब्द नेहमी वापरत असतो. परंतु कोणतीही समस्या ही सामाजिक समस्या होऊ शकत नाही. म्हणून सामाजिक समस्येचे आकलन करत असताना त्या समस्यांचा अभ्यास करणे गरजेचे बनते. सामाजिक समस्या समजून घेत असताना विविध समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक समस्यांच्या व्याख्या स्पष्ट केले आहेत. त्या व्याख्यांचा अभ्यास केल्यानंतर सामाजिक समस्यांचा अर्थ स्पष्ट होतो.

१) मर्टन आणि निसबेट : (Murton and Nisbet)

सामाजिक समस्या म्हणजे एखाद्या समाजातील लक्षणीय संख्येच्या व्यक्तींच्या सामाजिक वर्तनातील बिघाड किंवा पथभ्रष्टता, जी त्या समाजातील इतर अनेक सदस्यांना गंभीर परिणाम भोगावयास लावते. मूलत सामाजिक समस्या या नैतिक समस्या होत.

(Breakdowns or deviations in social behaviour involving a considerable number of people, which are serious concern to many members of the society in which the abbreviations occur. At bottom social problem are problems of moral value - **RANisbet**).

२) फुल्लर आणि मेयर्स : (Fuller and Myers)

एखाद्या समाजातील बहुसंख्य सदस्य जेव्हां व्यवहाराच्या पद्धतीला किंवा परिस्थितीला आपत्ती कारक अथवा योग्य मानतात, तेव्हा त्या सामाजिक समस्या होत तसेच त्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी आणि त्याची व्याप्ती कमी करण्यासाठी सुधारात्मक धोरणे, योजना व प्रत्यक्ष सेवा कार्याची आवश्यकता आहे. अशी त्या सदस्यांची मान्यता असते. (Social problems are behaviour patterns or conditions that are considered objectionable or underdesirable by many members of a society. Dear members recognise that the corrective policies, programs and services are necessary to cope with and reduce the the scope of this problem. R.C.Fuller and Myers).

३) हॉर्टन आणि लेस्ली - (Horton and Leslie)

समाजातील लक्षात घेण्यायोग्य बहुसंख्य व्यक्ती वर परिणाम करणारी अवांछनीय अशी परिस्थिती की, ज्या संदर्भात सामूहिक सामाजिक क्रियेद्वारे काहीतरी उपाययोजना करण्याची आवश्यकता वाटू लागते अशा परिस्थितीला सामाजिक समस्या म्हणतात. (A social problem is a s affecting a significant number of people in waves considered undesirable, about which please felt something can be done through collective social action(Hurton and Leslie).

४) विल्यम स्कॉट : William Scoot

अशी कोणतीही अनिष्ट परिस्थिती की जी, समुदायातील बहुसंख्य लोकांना असे वाटते आणि तिच्या पुनर्रचनेसाठी सामूहिक कृती ची आवश्यकता असते.

५) तपन मोहंती :

समाजातील एखाद्या भागात एकोपा टिकून ठेवण्याच्या बाबतीत समाजव्यवस्थेला आलेल्या अपयशामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीत सामाजिक समस्या समजतात.

७) वॉलेस विव्हर :

उद्दिष्टपूर्तीच्या मार्गात होणारे अडथळे, संघर्ष, तणाव अथवा नैराश्य निर्माण करणारी कोणतीही परिस्थिती म्हणजे सामाजिक समस्या होय.

सामाजिक समस्याचे स्वरूप : (Nature of social problems)

१) बहुसंख्य लोकांची स्वीकृती :

एखाद्या व्यक्तीचे वर्तन योग्य आहे असे दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीला वाटल्याने ते वर्तन योग्य आहे किंवा सामाजिक समस्या आहे हे समजणे बरोबर नाही. म्हणून ते ठरविण्यासाठी त्या प्रकारचे वर्तन अयोग्य आहे असे समाजातील बहुसंख्य लोकांना स्वीकारावे लागेल तर त्या वर्तनास सामाजिक समस्या म्हणता येईल. कोणतीही समस्या जोपर्यंत समाजातील बहुसंख्य लोकांना घातक वाटत नाही तोपर्यंत तिला सामाजिक समस्या मानले जात नाही. भारतीय समाजामध्ये अशाच प्रकारच्या अनेक समस्या आजही अस्तित्वात आहेत त्यामध्ये निरक्षरता, अंधश्रद्धा, जातीयता, अस्पृश्यता. या समस्या समाजातील बहुसंख्य लोक समूहाला सामाजिक समस्या आहेत याची जाणीव झाली नाही. भारतीय समाजात अशा विविध प्रश्ना विषयी तज्ञ व्यक्ती अथवा प्रभावशाली व्यक्ती या प्रथांचे विवेचन करतात तेव्हा आणि या प्रथेवर टीका करतात त्यासाठी बैठका, सभा दूरचित्रवाणी, समाजमाध्यमे, वृत्तपत्रे या माध्यमातून आपले मत प्रसारित करतात तेव्हा त्या समस्यांची दाहकता आणि अनिष्टता उघड करतात तेव्हा ती सामाजिक समस्या ठरत असते.

२) सामाजिक मूल्यांशी विसंगती :

मूल्य हे व्यक्तीचे नैतिक वर्तन ठरते ते व्यक्तीसाठी आदर्श असते. मूल्यानुसार व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये परिवर्तन घडून येत असते व व्यक्तीच्या जीवनाला स्वतंत्र दिशा प्राप्त होत असते. समाजातील सभासदांचे कोणते वर्तन योग्य किंवा अयोग्य आहे याची निर्धारण सामान्यपणे केलेल्या सामाजिक मूल्यांच्या आधारे निश्चित केले जाते. त्यामुळे लोकांना सामाजिक प्रमाण के व मुले यांना लक्षात ठेवून आपले वर्तन करावे लागते अशी अपेक्षा समाजाची असते. समाजातील काही व्यक्ती मुद्दामून सामाजिक मूल्यांच्या विरुद्ध वर्तन करतात. त्यामुळे समाजात अनेक प्रश्न निर्माण होतात. थोडक्यात सामाजिक मूल्यांच्या विपरीत वर्तन केल्यामुळे जी सामाजिक विघटन करणारी परिस्थिती निर्माण होते ती म्हणजे सामाजिक समस्या होय.

३) उपाययोजनाची जाणीव :

सामाजिक समस्येचे स्वरूप ठरवीत असताना कोणत्याही समस्येवर उपाय योजना ठरवणे गरजेचे असते. म्हणजे जो पर्यंत उपायाची योग्य वेळी जाणीव होत नाही किंवा बहुसंख्य लोकांना त्यांची गरज वाटत नाही तोपर्यंत विशिष्ट सामाजिक परिस्थिती व सामाजिक समस्या म्हणता येणार नाही. समाजात विविध प्रकारच्या सामाजिक समस्या निर्माण झालेल्या असतात. परंतु त्या समस्या आपोआपच नष्ट होत नाहीत. समस्यांचे निवारण करण्यासाठी विशिष्ट प्रकारच्या उपाययोजनांची गरज भासते. उदा. वाढती लोकसंख्या ही एक सामाजिक समस्या आहे, आणि ही समस्या सोडवण्यासाठी विविध स्वरूपाच्या उपाययोजना कराव्या लागतात.

४) सामाजिक सापेक्षता :

सामाजिक समस्यांचे स्वरूप समाज समाज समाजानुसार भिन्न भिन्न असू शकते. नीती आणि आणि अनितेच्या कल्पना वेगवेगळे असतात. उदा. भारतातील काही राज्यांमध्ये मध्यपान करणे हा गुन्हा समजला जातो परंतु अमेरिकेसारख्या देशातील समाजामध्ये मद्यपान करणे ही समाजमान्य गोष्ट आहे. म्हणून सामाजिक समस्यांचे स्वरूप समाज सापेक्ष असते.

५) सामाजिक आणि नैसर्गिक समस्या :

काही विचारवंतांच्या मते गुन्हेगारी, मद्यपान, भिक्षा वृत्ती, लोकसंख्या वाढ, बेरोजगारी यासारख्या सामाजिक समस्या मानवनिर्मित आहेत. तर दुष्काळ महापूर चक्रीवादळ भूकंप यातून होणारा निर्माण ज्या समस्या आहेत त्या समस्या नैसर्गिक स्वरूपाच्या आहेत. त्यांना सामाजिक समस्या म्हणता येणार नाही परंतु काही विचारवंतांच्या मते नैसर्गिक समस्यातूनच सामाजिक समस्यांची निर्मिती होत असते व त्यातून समाजामध्ये पुनर्वसनाचा प्रश्न निर्माण होतो. म्हणून त्याला सामाजिक समस्या संबोधता येईल.

६) समाजावर अनिष्ट परिणाम :

प्रमाणकाचे उल्लंघन करणारे वर्तन हे सामाजिक समस्येच्या निर्मितीला कारणीभूत ठरते. समाजाची व्यवस्था सुरळीत असावी या करता विविध प्रकारची प्रमाणे असतात. या प्रमाणकानुसार समाजातील सभासदांनी वर्तन केल्यास समाजात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण होते. परंतु जेव्हा या मूल्यांच्या विरोधात वर्तन केले जाते त्याचा अनिष्ट परिणाम समाजातील बहुसंख्य लोकांवर पडतो. म्हणूनच निर्माण झालेली ही परिस्थिती समाजातील सभासदांना योग्य वाटते. निर्माण झालेली ही परिस्थिती नष्ट कशी करता येईल याचा विचार केला जातो. सामाजिक समस्येचा अनिष्ट परिणाम हा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या समाजावर पडतो.

७) सामूहिक सामाजिक क्रिया :

समाजातील विविध सामाजिक समस्या व्यक्तिगत पातळीवर सोडवता येत नाहीत. सामाजिक समस्या सामाजिक कारणामुळे निर्माण झालेल्या असतात. त्यामुळे त्या समस्या सोडवण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न करणे आवश्यक असते. सामूहिक क्रियेच्या माध्यमातून समस्या सोडवण्यास संदर्भात प्रयत्न झाल्यास ती समस्या सोडवणे सहज शक्य होते. उदाहरणार्थ भ्रष्टाचार, मद्यपान, बालगुन्हेगारी, वाढती लोकसंख्या इत्यादी सामाजिक समस्या या व्यक्तिगत पातळीवर सोडवणे अशक्य आहे त्यासाठी सामूहिक सामाजिक क्रियेची आवश्यकता भासते.

सामाजिक समस्येची कारणे : Causes of Social Problems

सामाजिक समस्या या मानवनिर्मित असतात त्या समाजातून उत्पन्न झालेल्या असतात. साहजिकच त्यामुळे कोणतीही सामाजिक समस्या निर्माण होण्यामागे त्या समाजातील सामाजिक परिस्थिती जबाबदार असते. कोणत्याही एका विशिष्ट प्रकारच्या कारणातून व त्याच्या परिणामातून सामाजिक समस्या निर्माण होत नाही. तर विविध घटकांच्या प्रभावातून या समस्या उगम होत असतात. अनेक घटक त्यासाठी जबाबदार असतात त्या

घटकांचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल.

१) सामाजिक परिवर्तन :

सामाजिक परिवर्तन म्हणजे समाजरचनेत संरचनेत झालेला बदल होय. परिवर्तनशीलता ही प्रत्येक समाजाची प्रवृत्ती आहे. त्याशिवाय कोणत्याही समाजात स्थिरता राहू शकत नाही. म्हणजे समाज हा एकाच अवस्थेत अधिक काळ राहण्यासाठी त्यामध्ये सातत्याने परिवर्तन होत असते कारण परिवर्तन हा निसर्गाचा एक नियम आहे. समाज व्यवस्था हे देखील त्याला अपवाद असू शकत नाही. १९९१ च्या जागतिकीकरणाने विविध व्यवसाय वरती म्हणजेच हस्त उद्योगावरती त्याचा विपरीत परिणाम झाला. त्यामुळे एकीकडे प्रगती तर दुसरीकडे अनेक बेकारीच्या समस्या निर्माण झाल्या. जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण या धोरणामुळे संपूर्ण समाजामध्ये संरचनात्मक बदल घडून आला.

२) सामाजिक विघटन :

हिंदू समाज हा संघटन आणि विघटन यासारख्या प्रक्रियेतून जात आहे. विघटन म्हणजे संघटित नाही. जेव्हा समाजाची सुरळीत अशी व्यवस्था विस्कळीत होते त्यावेळी समाजाची विघटन झाले असे समजावे. नैसर्गिक संकटाबरोबर सामाजिक, आर्थिक संकटामुळे विघटनाची प्रक्रिया जोर धरू शकते. राजकीय संकटामुळे १९४७ मध्ये हिंदुस्तानची जी फाळणी झाली त्यातून भारत आणि पाकिस्तान अशा दोन राष्ट्रांची निर्मिती झाली. राजकीय धोरणामुळे हिंदू आणि मुस्लिम यांचे भारत आणि पाकिस्तानमध्ये स्थलांतर झाले. या स्थलांतरामुळे भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणात पाकिस्तान मधील लोक निर्वासित म्हणून आले. अशा लोकांची पुनर्वसनाची समस्या मोठ्या प्रमाणात भारतामध्ये निर्माण झाली. याबरोबरच नैसर्गिक कारणामुळे देखील सामाजिक समस्यांची निर्मिती होते.

३) व्यक्तिगत विघटन :

व्यसनाधीन लोक मानसिक विकृती असलेले लोक जुगार आणि गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांचा भरणा समाजामध्ये अधिक झाल्यास समाजात विविध प्रकारच्या समस्या उद्भवतात. अशा व्यक्ती आपल्या व्यक्तिगत जीवनात वैफल्य या भावनेने पछाडलेले असल्यामुळे त्यांची वर्तणूक समाज विघातक बनते. त्यामुळे समाजात सामाजिक समस्या निर्माण होण्यास पोषक वातावरण तयार होते.

४) मूल्यसंघर्ष :

कोणत्याही समाजव्यवस्थेत व्यक्तीने मूल्य प्रमाणक व्यवस्थेनुसार वर्तन करणे अपेक्षित असते. ही वर्तन प्रणाली सामाजिकीकरण प्रक्रियेद्वारा व्यक्तीवर बिंबवली जाते. परंतु समाज हा परिवर्तनशील आहे. ज्यावेळेस समाजात परिवर्तन करून येते त्या वेळी समाजातील जुनी प्रमाणक व्यवस्था व नवीन प्रमाणक व्यवस्था यात संघर्ष घडून येतो. प्रत्येक समाजामध्ये अनेक प्रकारचं गट आणि उपगट असतात. त्या सर्वांची मूल्ये सारखीच असत नाहीत. त्यामुळे परस्परांमध्ये मूल्यसंघर्ष निर्माण होतो. उदाहरणार्थ धर्म, जात, भाषा, प्रदेश इत्यादी आधारावर मूल्य संघर्ष निर्माण होतो त्यातून समाजात जातीय दंगली, धार्मिक, भाषिक आणि प्रांतिक वाटचाल यासारख्या समस्या

निर्माण होतात. त्यातून विविध समस्यांची निर्मिती होते समाजातील बहुसंख्य लोक जुन्या मूल्य प्रमाणक व्यवस्थेला चिकटून असतात त्यामुळे समाजात मूल्य संघर्ष निर्माण होतो.

५) नियमबाह्य वर्तन :

सामाजिक नियमांचे समाजातील सर्वच व्यक्ती कडून काटेकोरपणे पालन होऊ शकते असे नाही. अशा व्यक्ती कायद्याचे उल्लंघन करू शकतात याचा अर्थ असा की, ज्या व्यक्ती नियमबाह्य वर्तन करतात त्या शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या निरोगी असू शकत नाहीत. तेव्हा अशा पद्धतीने रॉबर्ट मर्टन यांनी नियमबाह्य वर्तनाचे समाजशास्त्रीय विवेचन केलेले आहे. काही वेळेस मानसिक अस्वस्थता विचलित असलेल्या व्यक्तीकडून नियमबाह्य वर्तन घडते. कारण त्या व्यक्तीस सामाजिक नियमांचे भान राहत नाही. बऱ्याचदा व्यक्ती नियमबाह्य मार्गाने आपल्या मर्यादा तोडत असतात. त्यामुळे समाज व्यवस्था कोलमडते. त्यातून समाजात अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात. उदाहरणार्थ गुन्हेगारी आणि भ्रष्टाचार ही प्रवृत्ती नियमबाह्य वर्तनातूनच उद्भवलेली समस्या आहे.

६) सांस्कृतिक पाश्चायन :

कोणत्याही समाजात सांस्कृतिक परिवर्तन होताना संस्कृतीचे सर्व भाग समान गतीने बदलत नाहीत. संस्कृती जीवनव्यापी असून, जीवनावरील सर्व भागांमध्ये होणारे परिवर्तन समान गतीने न झाल्यास काही भाग पुढे जातात किंवा काही भाग तसेच म्हणजे मागे राहतात. यालाच सांस्कृतिक पश्चात्ताप म्हटले जाते. भारतीय समाजात तर सांस्कृतिक पश्चात्तापाने अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्याचे आढळते. ब्रिटिश राज्य सत्तेत भौतिक संस्कृती झपाट्याने बदल झाला. आगगाडी, बस यांनी वाहतूक सुरू झाली पण त्यासाठी लागणारी शस्त्र नियम पालन सामाजिकता लोकांनी स्वीकारलेली नाही. औद्योगिककरणाने सर्व लोकांना काम मिळाले. त्याचबरोबर रिकाम्या वेळेचा उपयोग करण्याची साधने उपलब्ध झाली नाहीत. स्त्रियांना शिकून नोकरी करण्याच्या बाबतीत समाज बदलला पण अन्य बाबतीत स्त्री-पुरुषांची जुनीच मापे राहिले आहेत.

७) सामाजिक कायदे आणि बंधने :

सध्याचे राज्य स्वतःला कल्याणकारी राज्य म्हणून घेते. सामाजिक सुधारणा पुनर्रचना विकास करण्याची जबाबदारी आज राज्यावर आहे. समाज हित डोळ्यासमोर ठेवून राज्य अनेक कायदे करते पण तो कायदा होताच त्यातून नवीन समस्या जन्माला येतात. उदाहरणार्थ मद्यपान बंदी केल्याने दारू पिणाऱ्यांची, विकणाऱ्यांची संख्या वाढल्याने गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढले. सुवर्ण नियंत्रकांच्या कायद्याने सोनारांना बेकार केले व सोन्याचा चोरटा व्यापार सुरू झाला. बेकारी भत्ता दिल्याने लोकांची इतका वृत्ती वाढीस लागली असेही लोक म्हणू लागले. थोडक्यात जसेच्या जसे कायदे करतील. बंधने घातली जातील. तसतशा सामाजिक समस्या निर्माण होताना आढळतात. सामाजिक समस्यांची उपज ही विविध मुद्यांच्या आधारे होत असते त्याला काही सांस्कृतिक घटक, सामाजिक घटक, आर्थिक घटक, राजकीय घटक व संरचनात्मक घटक जबाबदार असतात या कारणातून सामाजिक समस्या निर्माण होत असतात.

१.२.२ सामाजिक समस्यांचे वर्गीकरण

समाज हा सामाजिक संबंधांचे जाळे आहे. समाज हा याच सामाजिक संबंधातून निर्माण होत असतो. समाज निर्मितीची प्रक्रिया आहे प्रदीर्घ गुंतागुंतीची आणि दीर्घकालीन असते. व्यक्तीच्या अस्तित्वाशी आणि सातत्याची तसेच व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्व विकासाची संबंधित मूलभूत गरजा असतात आणि या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी समाजामध्ये सामाजिक संबंध निर्माण होत असतात. परस्परांच्या आंतरक्रियेतून आणि सामाजिक संबंधातून समाज अस्तित्वात येत असतो. सामान्यपणे समाज आणि सामाजिक संबंधांमध्ये आदर्श अशा आचार विचार आणि त्यांच्या विरोधी परिस्थिती निर्माण होते त्या परिस्थितीला सामाजिक समस्या म्हणून संबोधले जाते. समाज सातत्याच्या निर्मितीबरोबरच सामाजिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत सहाजिकच, सामाजिक समस्या मानवी समाजाइतकाच प्राचीन आहेत. मानवी समाजाच्या विकासाच्या प्रत्येक कालखंडात कमी-अधिक प्रमाणात सामाजिक समस्या प्रचलित होत्या. भारतात एकोणिसाव्या शतकात सती प्रथा, बालविवाह, अस्पृश्यता या सारख्या अनेक गंभीर सामाजिक समस्या होत्या. तर आज कौटुंबिक हिंसाचार, बेकारी, बालगुन्हेगारी, भ्रष्टाचार यासारख्या समस्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहेत. सामाजिक समस्या सार्वत्रिक आणि सर्वकालिक आहेत. परंतु प्रत्येक समाजात आणि प्रत्येक कालखंडात सामाजिक समस्यांचे स्वरूप सारखे नसते याची चर्चा आपण केलीच आहे. नैसर्गिक आणि सामाजिक परिस्थितीमध्ये सतत परिवर्तन होत असल्यामुळे समाजाची मूल्ये व प्रमाणात त्यामध्ये बदल होतात वा नव्या जुन्या मूल्यात संघर्ष निर्माण होतो व त्यातून काही समस्या निर्माण होतात. जगातील सर्वच देशात प्रत्येक मानवी समाजात कोणत्या ना कोणत्या सामाजिक समस्याला त्या देशाला, व्यक्तीला आणि त्या राज्याला सामोरे जावे लागतेच. इतर देशांपेक्षा भारतीय समाजात काही विशिष्ट सामाजिक समस्या समोर आहेत, ज्या आपल्या विशिष्ट सांस्कृतिक व सामाजिक संरचनेत निर्माण झालेल्या आहेत. समाज ज्या सामाजिक समस्यांचा सामना करतो त्या सर्वसाधारण विविध स्वरूपाच्या असतात. या सर्व सामाजिक समस्या विविध प्रकारच्या सामाजिक समतेच्या वर्गीकरणात विभागल्या जातात. सामाजिक समस्यांचे प्रकार केस आणि फुल्लर व मायर्स यांनी स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अ) कलॅरेन्स मार्शल केस : यांनी सामाजिक समस्यांच्या संरचनात्मक आधारावर सामाजिक समस्येचे वर्गीकरण चार भागात केले आहे.

- १) भौतिक पर्यावरणाच्या घटकातून उद्भवणाऱ्या समस्या.
- २) लोकसंख्येमुळे उगम पावणाऱ्या समस्या.
- ३) अशक्त सामाजिक संघटनांमुळे निर्माण झालेल्या समस्या.
- ४) समाजाच्या सांस्कृतिक मुल्यात निर्माण झालेल्या अथवा संघर्षातून उद्भवणाऱ्या समस्या.

ब) फुल्लर व मायर्स : यांच्या मते प्राथमिक आधारावर सामाजिक समस्याची तीन प्रकारात विभागणी करता येते.

- १) भौतिक समस्या : भौतिक भौतिक प्रकारच्या समस्या सर्वसाधारणपणे पर्यावरणीय प्रकारच्या

परिस्थिती निर्माण होतात. या समस्या मूल्यसंघर्षावर आधारित नसतात. उदाहरणार्थ भूकंप, दुष्काळ, महापूर, अवर्षण, वादळ इत्यादी.

२) **सुधारात्मक समस्या :** सुधारात्मक समस्यांच्या दुष्परिणामांची जाणीव समाजातील लोकांकडे असते. या समस्या विरोधी लोकांकडे कोणतीच निश्चित अशी उपायोजना असत नाही. उदाहरणार्थ गुन्हेगारी, दारिद्र्य, एड्स, मादक पदार्थ सेवन वेगळे.

३) **नैतिक समस्या :** नैतिक समस्या समाज मूल्यांशी संबंधित असतात. या समस्यांच्या कारणाशी सामान्य लोकांमध्ये सहमती असत नाही जुगार, घटस्फोट वेगळे. समाजामध्ये सर्व प्रकारच्या सामाजिक समस्या आढळत असतात. या सामाजिक समस्या पासून मुक्त असा कोणताही समाज नाही. सामाजिक समस्यांचे स्वरूप हे संमिश्र स्वरूपाचे असते. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय घटकांच्या मुळे सुद्धा सामाजिक समस्या निर्माण होतात तर, काही तज्ञांच्या मते, जलद परिवर्तन, दोन पिढ्यांतील अंतर, सामाजिक संस्थांचे असमायोजन, मूल्य संघर्ष अशा प्रकारच्या परिस्थितीमुळे समाजामध्ये विविध सामाजिक समस्या उद्भवत असतात. केस आणि फुलर व मायर्स यांनी केलेल्या सामाजिक समस्यांच्या वर्गीकरण आवरून सर्वसाधारणपणे सामाजिक समस्या पुढील प्रकारांमध्ये विभागता येतील.

१) भौतिक किंवा पर्यावरणीय समस्या :

भौगोलिक किंवा भौतिक परिस्थिती मध्ये जेव्हा कमी-अधिक प्रमाणात बदल होतात त्यातून पर्यावरणीय समस्या निर्माण होत असतात. ज्वालामुखी उद्रेक, पूर, भूकंप, दुष्काळ, महापूर वादळ, यासारख्या समस्या या निसर्गातील होणाऱ्या बदलामुळे अस्तित्वात येत असतात त्याचबरोबर पर्यावरण प्रदूषण परिस्थिती जेव्हा अस्तित्वात येते तेव्हाही विविध सामाजिक समस्यांची निर्मिती होत असते. उदाहरणार्थ वैश्विक तापमान वाढ, महापूर, महामारी, इत्यादी.

२) परंपरागत समस्या :

भारतीय समाज व्यवस्था किंवा कोणत्याही मानवी समाजात काही पारंपारिक समस्या आपल्याला भेडसावतात त्यामध्ये अंधश्रद्धा, स्त्रीभ्रूण हत्या, बुवाबाजी, भोंदूगिरी, भिक्षा वृत्ती, अवैज्ञानिकता.

३) आर्थिक प्रकारच्या समस्या :

भारत हा विकसनशील देश असल्यामुळे भारतामध्ये जगातील लोकसंख्येचे प्रमाण दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशात संसाधनांच्या उपलब्धते नुसार प्रतिकूल आर्थिक समस्या निर्माण होऊ शकतात. याच परिस्थितीतून या समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. भारतामध्ये संपत्तीचे असमान वितरण होत असल्यामुळे दारिद्र्य बेकारी गुन्हेगारी भिक्षा चोरी झोपडपट्टी अशा अनेक समस्या निर्माण होतात.

४) औद्योगिकीकरण आणि नागरीकरण आतून निर्माण झालेल्या समस्या :

औद्योगिकीकरणामुळे नवनवीन उद्योगधंद्याची निर्मिती होते. त्यामुळे नागरिकीकरणाला चालना मिळते.

नवनवीन तंत्रज्ञानामुळे कुटीर उद्योग बंद पडतात आणि अद्यावत तंत्रज्ञान व प्रचंड प्रमाणात असलेली यंत्रसामग्री यामुळे बेकारीची समस्या निर्माण होते. वाढत्या शहरीकरणातून झोपडपट्टी, घरांची टंचाई, ऊर्जा टंचाई, वाहतुकीचा ताण, अपघात, कामगार समस्या, आरोग्याचे प्रश्न, जल प्रदूषण, हवा प्रदूषण, पाणी प्रदूषण, सामाजिक विघटन अशा विविध समस्या निर्माण होतात.

५) राजकीय स्वरूपाच्या सामाजिक समस्या :

राजकीय सत्ता प्राप्त करण्याच्या अनुषंगाने अनेक सामाजिक समस्या यांना प्रोत्साहन दिले जाते. हे प्रोत्साहन हे राजकीय हेतूने दिले जाते त्यामुळे अनेक गंभीर स्वरूपाच्या समस्या निर्माण होतात. राजकीय पक्ष निवडणुका राजकीय सत्ता राजकीय महत्वाकांक्षा यातून राजकीय प्रकारच्या विविध समस्या निर्माण झाल्याचे दिसून येते. उदा. सांप्रदायिकता, दहशतवाद, प्रांतवाद इत्यादी.

६) धार्मिक समस्या :

धर्म माणसाचे वर्तन नियंत्रित करत असतो. जगात असा एकही देश नाही ज्या देशांमध्ये धर्माचे अस्तित्व नाही. धर्म माणसाच्या अस्तित्वाचे मुख्य अंग मानले जाते. वास्तविकपणे अलौकिक शक्ती वरील श्रद्धा म्हणजे धर्म होय. धर्मांमुळे व्यक्ती वर्तनामध्ये आपलेपणा प्रेम-भाव, मानवता, समता प्रस्थापित होणे अपेक्षित असते, परंतु या धार्मिकतत्तूने अनेक सामाजिक समस्या उद्भव होताना दिसून येतात स्वतःचे स्वार्थी वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी समाजामध्ये धार्मिक तेढ निर्माण केली जाते. त्याच बरोबर धार्मिकता मूलतत्त्ववाद, सांप्रदायिक दंगली, अंधश्रद्धा, भिक्षा वृत्ती आणि दहशतवाद पसरवला जातो.

७) नैतिक समस्या :

समाजामध्ये नैतिकता ही व्यक्तिच्या समाज मूल्यांशी निगडित असते. मूल्याच्या विरोधी वर्तन केल्यामुळे काही समस्या निर्माण होतात. उदाहरणार्थ व्यसनाधीनता, वेश्यावृत्ति, बाल दुरुपयोग, बलात्कार इत्यादी.

८) सामाजिक स्वरूपाच्या समस्या :

व्यक्ती समूह यांच्या परस्पर संबंधातून समाज अस्तित्व टिकून राहते. सामाजिक संबंधांमध्ये बाधा आल्यास सामाजिक संबंध यामध्ये विस्कळीतपणा निर्माण होऊन सामाजिक संरचनेला बाधा होते, तेव्हा सामाजिक विघटन घडून येत असते. समाजव्यवस्थेतील सामाजिक नियंत्रणाचे साधने प्रभावहीन बनू लागतात परिणामी, सामाजिक समस्यांची निर्मिती होते. गुन्हेगारी, भ्रष्टाचार, काळाबाजार, हुंडाबळी, स्त्रिया विरोधी, हिंसात्मक कृत्य या सारख्या अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होतात. थोडक्यात, सामाजिक समस्या ही एकूण समाजाला धोका किंवा अडथळा निर्माण करणारी सामाजिक समस्या मानली जाते. सामाजिक समस्या ही राष्ट्रहितामध्ये अडथळे आणते. सामाजिक समस्या मुळे मानवी हक्कांचे उल्लंघन होते. सामाजिक समस्या मुळे अनेक प्रकारच्या समस्या मूलभूत असल्या तरी त्याचे निराकरण करण्यासाठी सामाजिक कार्यकर्ते समाजशास्त्रज्ञ यांचे सातत्याने प्रयत्न सुरू असतात.

१.२.३ सामाजिक समस्येच्या अध्ययनाची गरज : (Need of study of Social Issues)

सामाजिक समस्यांचे अस्तित्व हे समाजामध्ये चिरकाल असते. समाजामध्ये अनेक सामाजिक समस्या असतात. उदाहरणार्थ. गरीबी, बेरोजगारी, जातीभेद, दारिद्र्य, कुपोषण, महागाई, हुंडा, अंधश्रद्धा, निरक्षरता ज्या देशात राज्यात अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होत असतात. अशा ठिकाणी या समस्येविषयी निश्चित अशी ध्येयधोरणे आखलेली नसतात. सामाजिक परिवर्तनही मंदगतीने होत असते सहाजिकच या प्रक्रिया वरती अनेक सामाजिक घटकांचा प्रभाव होत असतो. त्यामुळे सामाजिक समस्यांचे प्रमाण हे कमी होते. सामाजिक समस्यांची जाणीव ही भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये फारच उशिराने झाल्याचे दिसून येते. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे जेव्हा बुद्धिप्रामाण्यवादास महत्त्व देण्यात येऊ लागले तेव्हा या समस्यांचे प्रकटीकरण झाले. सामाजिक समस्या या प्रश्नाकडे स्वातंत्र्यपूर्व काळात म्हणावे तितके लक्ष दिले गेले नाही. कारण भारतीय समाज हा रूढीप्रिय, दैववादी, या विचारांच्या कक्षेत अडकल्यामुळे त्याचबरोबर समाजात उद्भवणाऱ्या समस्या दैवी कोपाने वाढवतात या श्रद्धेतून त्याचे निराकरण होते अशा ही धारणा होत्या कर्म तसे फळ भोगावे लागतात अशा भावनेतून सामाजिक समस्यांना प्रोत्साहन मिळाल्याचे दिसून येते. परंतु भारतीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये समाजशास्त्र या अभ्यासाच्या अध्ययनाची सुरुवात १९१९ पासून झाली त्यानंतर अनेक सामाजिक समस्यांच्या वरती प्रकाश टाकण्यात आला. समाजशास्त्र मध्ये समाजाचा अभ्यास तार्किक दृष्ट्या केला जातो त्याचे स्वरूप व्यापक असते. समाजशास्त्र मध्ये सामाजिक संबंध समूह संस्था कार्य सामाजिक प्रक्रिया सामाजिक परिवर्तन या विविध अंगाने समाजाचा अभ्यास केला जातो. त्यामुळे सामाजिक समस्या समाजशास्त्रात होतो. मानवी समाजात स्थैर्य आणि व्यवस्था निर्माण करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास सामाजिक शास्त्रांमध्ये होत असतो कारण समाजशास्त्र हे सामाजिक स्थिती आणि गती याचा अभ्यास करते. ज्या समाजात वेगाने परिवर्तन होते त्या समाजात सामाजिक विघटनाची प्रक्रिया ही वेग घेत असते. या प्रक्रियेत अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे समाजात अस्थैर्य निर्माण होते. सामाजिक समस्येने अनेक लोकांचे कौटुंबिक विघटन घडून येते म्हणून अशा सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणे हे समाजशास्त्राचे अत्यंत महत्त्वाचे अभ्यास क्षेत्र बनले आहे. ज्या विशिष्ट सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थितीत समाजशास्त्राचा उदय आणि आरंभ झाला हे पाहिले असता सामाजिक समस्यांच्या अभ्यासात समाजशास्त्र प्रारंभी पासून त्याचे असणारे महत्त्व हे लक्षात येते. समाजशास्त्राचा उदय एकोणिसाव्या शतकात झाला हा उदय एकोणिसाव्या शतकात प्रामुख्याने युरोपात झाला. नंतर जगभरात समाजशास्त्राचा विकास झाला. पुढे भांडवलशाही अर्थव्यवस्था, औद्योगिकीकरण, नागरीकरण यासारख्या प्रक्रियामधून सामाजिक परिवर्तन वेगाने होऊ लागले. पण त्याचबरोबर नव्या बदलांनी सामाजिक जीवन स्थैर्य व शांतता अव्यवस्था ज्या समस्या निर्माण झाल्या. सामाजिक विघटनातून अनेक नव्या समस्या निर्माण झाल्या. समाजात नेमके काय घडत आहे हे जाणून घेण्याची आणि नव्या बदलाची जुळवून घेता येईल याविषयी गंभीरपणे विचार करण्याची आवश्यकता अनेक समाजशास्त्रज्ञांना जाणवू लागली. त्यातून समाजाविषयीचे नवीन शास्त्र समाजशास्त्र उदयाला आले आणि विकसित झाले. समाजशास्त्राच्या विकासाचा मागील प्रमुख प्रेरणा म्हणजे त्या काळात सामाजिक समस्या जाणून घेणे व त्याचे निराकरण करून त्यावर उपाय योजना शोधून काढणे हे होय. आज भारतातील सामाजिक समस्या पैकी काही समस्या या सार्वत्रिक स्वरूपाच्या आहेत यामध्ये कौटुंबिक विघटन, बेकारी, बेरोजगारी, दारिद्र्य, कुपोषण,

महागाई, अनारोग्य, घटस्फोट, बाल गुन्हेगारी, भ्रष्टाचार, झोपडपट्टी, मद्यपान, जुगार, भिक्षावृत्ती, वृद्धांच्या समस्या इत्यादी. या समस्या बरोबरच भारतीय समाजात इतर समस्याही आहेत त्यामध्ये लोकसंख्याचा स्फोट, अनुसूचित जाती जमातीच्या समस्या, अस्पृश्यता जातीयता हुंडाबळी अल्पसंख्याकांचे प्रश्न, भाषावार प्रांत रचना, राष्ट्रीय एकात्मता विविध सामाजिक समस्या अध्ययन करणे आणि साऱ्या समस्या समजून घेऊन त्याचे निराकरण करण्याची उपाय शोधून काढणे या दृष्टीने समाजशास्त्र सतत अध्ययन करत असते. सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सामाजिक विचारवंतांनी आपले योगदान विविध सिद्धांतांच्या आधारे दिले आहे. त्यामध्ये बी. आर. आंबेडकर, ऑगस्ट कॉम्स, मॅक्स वेबर, ईमील डुरखैम कार्ल मार्क्स या विचारवंताने सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्याचे तसेच सामाजिक सिद्धांतांच्या व सामाजिक पुनर्निर्मितीचा विचार मांडला. महात्मा गांधी व तात्काळीन लोकांनी मध्यपान, जातीयता स्त्रियांची दुःखे यासारख्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधून घेतले तथापि ब्रिटिश राज्यकर्ते याबाबत उदासीन राहिले त्यामुळे हे प्रश्न कायम राहिले. जलद गतीने होणारे औद्योगिकीकरण आणि नागरीकरण त्यातून निर्माण होणाऱ्या सामाजिक समस्या जितक्या प्रखरतेने पाश्चात्य राष्ट्रातून जाणवल्या नाहीत. कारण सुरुवातीला भारतात औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया संथ गतीने होत होती. पाश्चात्य राष्ट्रप्रमाणे कल्याणकारी राज्याच्या कल्पनेची सुरुवात झाली. त्यामुळे सामाजिक समस्यांची चिकित्सा करून निराकरण करण्याचे प्रयत्न या राष्ट्रातून झाले. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात सरकारने जरी कल्याणकारी राज्याची कल्पना स्वीकारली असली तरी देशासमोरील विविध सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली असली तरी निर्वासितांचा प्राधान्याचा प्रश्न, अन्नधान्याचा प्रश्न, संस्थांन विलीनीकरणाचा प्रश्न यासारख्या ज्वलंत प्रश्नांना त्यावेळच्या सरकारांना सामोरे जावे लागत होते. उपरोक्त प्रकारच्या कारणांमुळे सामाजिक समस्यांचा विचार करणे त्याकडे लक्ष केंद्रित करण्यास दिग्गंगई झाली. असे असले तरी आता मात्र सामाजिक समस्यांचे अध्ययन याची नितांत आवश्यकता असल्याचे दिसून येते. समाजशास्त्र सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करतच असते. पण त्याचबरोबर सामाजिक कार्यकर्ते, राजकीय नेते, पत्रकार, सामान्य लोक हे सामाजिक समस्यांची दाहकता समाजासमोर मांडण्याचा प्रयत्न करतात. त्यावरील उपायाबाबतचा महत्वाचा विचार ही करतात. इतर सामाजिक शास्त्रे सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करत असली तरी त्यांच्या अभ्यासाला विशिष्ट बाजूच्या मर्यादा असतात. समाजशास्त्र असे शास्त्र आहे की, त्यामध्ये मानवाच्या सर्वच प्रकारच्या सामाजिक समस्यांची कारणे त्याच समाजावरील त्यांचे परिणाम यांचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण देतात. समाजातील व्यक्ती समूह संस्था तसेच समग्र समाजावर सामाजिक समस्यांचे कोणते ना कोणते परिणाम होतात याचे अध्ययन समाजशास्त्रज्ञ करतात. मानवी समाजातील सामाजिक समस्यांचे गांभीर्य लक्षात घेता सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाची आवश्यकता लक्षात येते. समाज विकासासाठी सामाजिक पुनर्निर्मितीसाठी सामाजिक प्रश्नांच्या अध्ययनाची नितांत आवश्यकता आहे. भारतीय संविधानात कल्याणकारी राज्य त्याच बरोबर मार्गदर्शक तत्वे हे राज्याच्या कल्पनेचे ध्येय बाळगले असून लोकांना अधिकाधिक सेवा उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी सोपवली आहे. आधुनिक कल्याणकारी राज्याच्या कल्पनेत आर्थिक राहणीमान, सार्वजनिक आरोग्य, व स्वास्थ्य वैद्यकीय मदत, कामगार कल्याण, समाज कल्याण व समान शिक्षण यासारख्या विधायक संरक्षणात्मक सोयीची उभारणी यांचा समावेश होतो.

१) सामाजिक परिवर्तन :

मानवी समाज हा परिवर्तनशील आहे. मानवी समाजामध्ये सातत्याने परिवर्तन होत असते सामाजिक विकासाला गती मिळत असते. ह्या या गतिशील तेथूनच अनेक समस्या निर्माण होत असतात. या निर्माण होणाऱ्या समस्याकडे लक्ष केंद्रीत करणे गरजेचे असते. समाजाचा विकास साध्य करायचा असेल तर येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण शोधले पाहिजे म्हणूनच सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाची निकड आहे. त्यामुळे समाजाच्या विकासाची पावले गतिशील बनतील.

२) बदलती मूल्य व्यवस्था :

सामाजिक मूल्ये सामाजिक वर्तनामध्ये परिवर्तन घडवून आणत असतात. सामाजिक मूल्यात बाधा झाल्यास समाज जीवन विस्कळीत होते. सामाजिक जीवन विस्कळीत झाल्यास संघटन निर्माण होणार नाही. सामाजिक मूल्ये बदलली की व्यक्तीचा दर्जा भूमिका यामध्ये बदल होतो. जुन्या व नव्या मूल्यात संघर्ष निर्माण झाला की सामाजिक विघटनाची प्रक्रिया सुरू होते. या प्रक्रिये बरोबरच कौटुंबिक विघटन, वृद्धांच्या समस्या, ताणतणाव, घटस्फोट अशा अनेक समस्या त्यांचे निराकरण करण्यासाठी सामाजिक समस्या अभ्यासावे लागतात.

३) आर्थिक विकास :

सामाजिक समस्यांना प्रोत्साहन मिळण्यासाठी आर्थिक प्रतिकूल परिस्थिती ही जबाबदार असते. समाजात असणाऱ्या आर्थिक विषमता, वाढती लोकसंख्या, यातून अनेक आर्थिक समस्या निर्माण होतात त्यामध्ये भ्रष्टाचार गुन्हेगारी बेकारी दारिद्र्य या प्रकारच्या समस्या यांचा समावेश होतो. देशाच्या आर्थिक विकासात या समस्या अडथळा आणतात म्हणून सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाची आवश्यकता आहे.

४) सामाजिक व राजकीय सुरक्षा :

व्यक्ती आणि समाज यांच्या परस्पर संबंधातून आणि सहकार्यातून कोणताही समाज आकाराला येत असतो. परस्पर संबंधाच्या सानिध्यातून विविध सामाजिक प्रक्रिया निर्माण होत असतात. दर्जा आणि भूमिका, नियोजन व प्रमाणके, मूल्ये किंवा सांस्कृतिक मूल्ये वगैरे माध्यमातून सामाजिक संरचना अस्तित्वात येते. परंतु जेव्हा व्यक्ती व समाजाचे परस्पर संबंध विस्कळीत होतात, तेव्हा सामाजिक समस्या निर्माण होतात. हुंडाबळी भ्रष्टाचार या समस्या निर्माण होतात. सामाजिक समस्या सोडवण्याचे प्रभावी साधन म्हणून राजकीय घटकाकडे पाहिले जाते. यासाठीच तर सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाचे आवश्यकता आहे त्यामुळे समाजात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण होण्यास मदत होते.

५) शासकीय योजना :

समाजात उद्भवणाऱ्या समस्या सर्वव्यापी असतात या समस्या विविध असू शकतात त्यामध्ये मानसिक रोग, ताणतणाव, आत्महत्या, बेरोजगारी, दारिद्र्य, कुपोषण, भ्रष्टाचार, कौटुंबिक विघटन, घटस्फोट. इत्यादी. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी समाजशास्त्र दृष्टिकोनातून अध्ययनाची गरज असते. या समस्यांच्या अभ्यासाच्या आधारावरच शासकीय पातळीवर ती धोरण राबवण्यास मदत होऊ शकते.

६) कायदेशिर दक्षता :

सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनामुळे समाजातील वास्तविक परिस्थितीची जाणीव शासनापर्यंत पोहोचवली जाऊ शकते व तिथे आवश्यक अशा प्रकारच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी कायदेशीर इलाजही करता येऊ शकतो. समाजातील उद्भवणाऱ्या समस्या यांचे निराकरण करण्यासाठी कायदेशीर मार्ग हा अंतिम असतो. त्यामुळे सामाजिक समस्यांच्या अभ्यासाची मदत अशा परिस्थितीत नक्की होऊ शकते. सर्वच कायद्यांची निर्मिती सामाजिक समस्या व परिस्थितीत नक्की होऊ शकते त्यामुळे कायदेतज्ञांना सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करणे नितांत गरजेचे असते.

थोडक्यात, समाजाची जडण-घडण करण्यासाठी व समाज विकास करण्यासाठी त्याचबरोबर समाजाची गरजांची पूर्ती करण्यासाठी सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाची आवश्यकता आहे. वंचित, गरजू, अपंग, असमायोजित यांना सहाय्य करण्यासाठी आणि संरक्षण देण्यासाठी त्यांचे अध्ययन करणे गरजेचे असते. कल्याणकारी राज्यात ही जबाबदारी सर्व राज्यांची म्हणून स्वीकारण्यात आलेली आहे. सर्वांची किमान मूलभूत गरज, सार्वजनिक आरोग्य, वैद्यकीय सुविधा, कामगार कल्याण, समाज शिक्षण या सर्व गोष्टींचा विचार समाजशास्त्रात केला जातो. या सर्व क्षेत्रांमध्ये सुधारणा आणि परिवर्तन व्हावे यादृष्टीने समाजशास्त्रात व समाजकार्य यांची ओळख आपल्याला दिसून येते. समाजशास्त्र हे आता उपयोजित शास्त्र झाल्यामुळे त्याची व्याप्ती वाढली आहे त्याचबरोबर समाजशास्त्र मध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून व बुद्धिप्रामाण्याच्या आधारावर अध्ययन होते. सहाजीकच समाजकार्याप्रमाणे समाजशास्त्रातील अभ्यासात वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून समस्यांचे अध्ययन यांची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. दारिद्र्य, बेकारी, वेश्यावृत्ति, कौटुंबिक समस्या, वांशिक समस्या, गुन्हेगारी, अस्पृश्यता वंचितांचे प्रश्न दहशतवाद इत्यादी समस्या यांचे विश्लेषण करून त्यांची सोडवणूक करण्यासाठी व त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करणे आवश्यक बनले आहे. आणि हे समाजशास्त्राच करू शकते त्यासाठी समाज समजून घेणे महत्वाचे असते. समाजशास्त्राच्या माध्यमातून त्याचा सुव्यवस्थित अभ्यास करता येतो. सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनामध्ये समाजशास्त्रज्ञांची अशी भूमिका असते की, समस्या विषयी जाणीव जागृती निर्माण करणे, सामाजिक समस्यांचे निराकरण याचे स्पष्टीकरण देणे. समाजात उत्पन्न होणाऱ्या समस्या यांचे तटस्थ आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अध्ययन करणे अत्यावश्यक आहे.

१.३ सारांश

सामाजिक समस्यांचे स्वरूप हे व्यापक असते. समाजशास्त्राच्या अभ्यासामध्ये सामाजिक समस्या महत्वपूर्ण असा एक विषय आहे. दारिद्र्य, बेकारी, गरिबी, भ्रष्टाचार याविषयी आपण सविस्तर आढावा घेतला आहे. समाजशास्त्रज्ञ प्रस्तुत समस्यांचे तटस्थरित्या आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अध्ययन करत असतात आणि त्या समस्यांचे निराकरण व्हावे या दृष्टिकोनातून प्रयत्न करत असतात. सामाजिक समस्या देशाच्या, व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या विकासामध्ये अडथळा असते. वास्तविकपणे सामाजिक समस्या मानवतेला धोकादायक असतात म्हणून सामाजिक समस्यांचा निपटारा करण्यासाठी शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केला जातो. म्हणून या समस्या सोडविण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे गरजेचे असते. कारण या समस्या मानव निर्मित असल्यामुळे त्याचे परिणाम माणसालाच भोगावे

लागतात यातून अनेक समस्या व कौटुंबिक विघटन घडून येत असते.

१.४ (अ) स्वयं अध्ययन प्रश्न (खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा)

- १) सामाजिक समस्यांचे स्वरूप कोणत्या प्रकारचे असते?
- २) कोणत्या बाबींमुळे समाज स्वास्थ्य बिघडते.
- ३) एकोणिसाव्या शतकात कोणत्या सामाजिक समस्या होत्या.

४) सामाजिक समस्या म्हणजे एखाद्या समाजातील लक्षणीय संख्येच्या व्यक्तीच्या सामाजिक वर्तनातील बिघाड किंवा पथभ्रष्टता, जी त्या समाजातील इतर अनेक सदस्यांना गंभीर परिणाम भोगावयास लावते. मूलतः सामाजिक समस्या या नैतिक समस्या होत ही व्याख्या कोणी दिली.

५) समाजातील लक्षात घेणे योग्य क्रियाशील विचारवंतांचे लक्ष दज्या सामाजिक परिस्थितीकडे वेधले जाते आणि त्या संदर्भात सामूहिक किंवा इतर कोणतीही क्रिया वा इतर उपाय करण्याची आवश्यकता असते ही व्याख्या कोणी दिली.

६) अशी कोणतीही अनिष्ट परिस्थिती की जी, समुदायातील बहुसंख्य लोकांना असे वाटते आणि तिच्या पुनर्रचनेसाठी सामूहिक कृतीची आवश्यकता असते ही व्याख्या कोणी दिली.

१.४ (ब) स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- १) व्यापक
- २) सामाजिक
- ३) सती प्रथा, बालविवाह, अस्पृश्यता, केशवपन, विधवा विवाह.
- ४) रॉबर्ट मर्टन आणि निसबेट
- ५) केस
- ६) विल्यम स्कॉट : William Scoot.

१.५ सरावासाठीचे प्रश्न (दीर्घोत्तरी प्रश्न)

- १) सामाजिक समस्यांचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) सामाजिक समस्यांच्या वर्गीकरणाची चर्चा करा.
- ३) सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाची गरज याविषयी चर्चा करा.

१.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- १) जी. एल. शर्मा : सामाजिक मुद्दे, २०१७. रावत पब्लिकेशन जयपुर.
- २) राम आहुजा : सामाजिक समस्या २०००, रावत पब्लिकेशन, जयपुर.
- ३) राम आहुजा : सोशल प्रॉब्लेम इन इंडिया, रावत पब्लिकेशन, जयपुर.
- ४) राजविवेक एस. : समकालीन भारतीय मुद्दे (समस्या एवं समाधान), २०१३-१४ सिविल सर्विसेस, टाइम्स न्यू दिल्ली.

* * *

घटक - २
सामाजिक सांस्कृतिक समस्या
(Socio-Cultural Issues)

संप्रदायवाद : अर्थ, कारणे आणि उपाययोजना
(Communalism : Meaning Causes and Remedy)

घटक संरचना : (Structure)

- २.१ प्रस्तावना
- २.२ उद्दिष्ट्ये
- २.३ विषय विवेचन
 - २.३.१ संप्रदायवादाचा अर्थ : कारणे आणि उपाययोजना
 - २.३.२ स्त्रीभ्रूण हत्या : कारणे आणि उपाययोजना
- २.४ सारांश
- २.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.६ सरावासाठी प्रश्न/गृहपाठ
- २.७ चिंतन व कार्य
- २.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.१ प्रस्तावना : (Book Introduction)

भारत देश अनेकविध, धार्मिक, सांस्कृतिक, पारंपरिक भिन्नतेतून निर्माण झालेला आहे. प्रदिर्घकाळ हे भिन्नत्व जपत हे भिन्न समुदाय एकमेकांत मिसळून गेले आहेत. तरीही स्वधर्मश्रेष्ठत्वाची भावना, इतर धर्मांची शिकवण, श्रद्धा, धर्मपालनाचे रिवाज यातल्या टोकाच्या भिन्नत्वामुळे सांप्रदायिकता वाढून बऱ्याचवेळा बहुसंख्यांक समुदायाकडून आपल्याला एकाकी पाडले जात आहे. पक्षपातीपणा केला जात आहे. समुदायाच्या उन्नतीत, अडथळा निर्माण केला जात आहे. अशा प्रकारे भावना अल्पसंख्यांक समुदायात निर्माण होते. या सांप्रदायिक तणावात या ना त्या कारणाने संघर्षाची ठिणगी पडते तेव्हा समाजामध्ये सांप्रदायिक हिंसाचार, दंगलींना तोंड फुटते. बेसुमार जीवित व वित्त हानी होते. मानवता धोक्यात येते. शांतता व सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण होतो.

परिणामी द्वेषभावना वाढीस लागते आणि संप्रदायवाद अधिक धारदार बनतो. धार्मिक विभीन्नता असलेल्या भारतासारख्या देशात राजकीय ताकद प्रबळ करण्यासाठी याचा पुरेपुर वापर करतात. लोकांच्या धार्मिक भावनांचा राजकीय पक्ष व नेते पद्धतशीरपणे वापर करून घेण्यासाठी आपण या घटकामध्ये सांप्रदायवादावरील उपाययोजनांचा अभ्यास करणार आहोत.

भारतीय समाज व संस्कृतीच्या जडण-घडणीतून निर्माण झालेली समस्या म्हणजे संप्रदायवाद व स्त्रीभ्रुणहत्या होय. सांप्रदायिकता ही अतिशय गुंतागुंतीची धार्मिक भिन्नतेतून निर्माण झालेली सामाजिक समस्या होय. याला सामाजिक, धार्मिक बाजू आहे तशीच सामाजिक-सांस्कृतिक बाजूही आहे. समुह श्रेष्ठतावाद, राजकीय दूराग्रह, इतर समुदायांकडे पाहण्याची पूर्वग्रहदूषित व संकुचित वृत्ती-प्रवृत्ती यातून संप्रदायवाद वाढीस लागतो. सांप्रदायिक तणावाचे रूपांतर दंगलीत वा हिंसाचारात होण्यास एखादं छोटं कारणही पुरेसे असते. सांप्रदायिकता जेवढी तिघ्र तेवढा सांप्रदायिक हिंसाचाराची तिघ्रता अधिक असते. त्यामुळे समाजात विस्कळीतपणा येतो. पराकोटीचा विध्वंस देशाच्या एकतेला अखंडतेला आव्हान ठरतो. म्हणूनच या प्रकरणात संप्रदायवादाची संकल्पना व अर्थ आपण समजून घेणार आहोत. तसेच संप्रदायवादाची कारणे व त्यावरील उपाययोजनांचा अभ्यास करणार आहोत.

स्त्रीभ्रुणहत्या ही लिंगभेदभावातून निर्माण होणारी सामाजिक-सांस्कृतिक समस्या आहे. स्त्री-पुरुष हा जैविक भेद आहे. पण स्त्रीत्व व पुरुषत्वाची जडण-घडण, समाजाच्या अपेक्षेनुसार होत असते. त्यावर सांस्कृतिक रूढी, प्रथा-परंपरा, रिती-रिवाज यांचा प्रभाव असतो. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम आहे. पुरुष उच्च स्थानी व स्त्री कायम दुय्यम स्थानी आहे. गेली चार दशकं भारतातील स्त्रियांचं प्रमाण सातत्याने घटत आहे. नविन तंत्रज्ञानाने लिंगनिदान करणे व गर्भपात करणे सहज शक्य होऊ लागलं आहे. मुलीचा जन्माआधीच या जगात प्रवेश नाकारणारी समस्या स्त्रीभ्रुणहत्या समोर आली आहे. मुलींची घटती संख्या समाजावर अनेक प्रतिकूल परिणाम करू शकते. म्हणून आपण स्त्रीभ्रुणहत्येचा अर्थ, कारणे व उपाययोजनांचा अभ्यास करणार आहोत.

२.२ उद्दिष्टे :

या घटकाच्या अध्ययनानंतर आपल्याला

- १) संप्रदायवादाचा अर्थ कारणे आणि उपाययोजना समजून घेता येईल.
- २) स्त्रीभ्रुणहत्या : अर्थ कारणे आणि उपाययोजना समजून घेता येईल.

२.३ विषय विवेचन :

या घटकाचा अभ्यास तीन भागात विभागण्यात आला आहे. पहिल्या भागात संप्रदायवादाचा अर्थ स्पष्ट करण्यात आला आहे. दुसऱ्या भागात संप्रदायवादाच्या कारणांचे स्पष्टीकरण करण्यात आले आहे. तिसऱ्या

भागात संप्रदायवादावरील उपाययोजनांचे विवेचन केले आहे. त्याचबरोबर स्त्री भ्रूणहत्या कारणे आणि उपाययोजना याची चर्चा केली आहे.

काही अपवादात्मक समाज सोडले तर जगात सर्वत्रच लिंगआधारित भेदभाव अथवा विषमता आढळून येते. स्त्री-पुरुषांमध्ये निसर्गतः असणारी असमानता सन्माननिय मानली जाते. कारण ती मानववंश वृद्धीसाठी आवश्यक आहे. त्यामुळे प्राचीन कालखंडात स्त्रीचा दर्जा उच्च होता. त्यानंतर हळूहळू स्त्रीच्या दर्जात घसरण सुरू झाली. स्त्री म्हणजे परक्याचं धन, कुटुंबावरचं ओझं, घराण्याची अब्रु या चौकटीत बंदिस्त झालेली स्त्री नकोशी झाली. याउलट मुलगा म्हणजे मालमत्तेचा वारस, वंशाचा दिवा, कुटुंबाचा पोषणकर्ता व संरक्षणकर्ता यामुळे मुलांच्या जन्माचे स्वागत होऊ लागले. स्त्री ही सर्वस्वी पुरुषांच्या अधीन राहणारी त्याची दासी बनली. स्त्री माणूस आहे. तिच्या ठायी बुद्धी, भावना, विचार, धैर्य, करूणा, स्नेह असे गुण आहेत. याचा समाजाला विसर पडू लागला. तिचे अस्तित्व उपभोगाचे साधन एवढेच उरले. स्वातंत्र्यानंतर भारतात स्त्रियांना समानतेचं स्थान प्राप्त झालं. स्वातंत्र्यापूर्वी व नंतरही स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाच्या, अत्याचाराच्या विरोधात कायदे केले गेले. तरीही स्त्रियांवरील अत्याचारात वाढच होताना दिसून येते. कायदे स्त्रियांना संरक्षण देऊ शकले नाहीत. समाजाची मानसिकता, स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन यात बदल झाला नाही आणि स्त्रियांवरील अत्याचारामध्ये हिंसेचे कुर पाशवी रूप स्त्रीभ्रूणहत्येच्या रूपाने समोर आले. म्हणूनच आपण स्त्रीभ्रूणहत्या ही समस्या अभ्यासणार आहोत. त्यामध्ये स्त्रीभ्रूणहत्येचा अर्थ, स्त्रीभ्रूणहत्या होण्यामागील कारणे व स्त्रीभ्रूणहत्या समस्येवरील उपाययोजना यांचा अभ्यास करणार आहोत.

१९ व्या शतकात पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेत स्त्रीचे स्थान दुय्यम होते. जे पुरुषी ते श्रेष्ठ आणि जे बायकी ते कनिष्ठ अशी मनोधारणा पुरुषांची व स्त्रियांचीही झाली होती. त्यानंतर सातत्याने स्त्रियांचे समाजातील स्थान इतके खालावत गेले की 'मुलगी' नकोशी ठरू लागली आणि नव्या तंत्रज्ञानां जन्माला येण्याआधीच त्यांना नाहीसे करता येऊ लागले. आज स्त्रीभ्रूणहत्या समस्येने गंभीर रूप धारण केले आहे म्हणून आपण स्त्रीभ्रूणहत्येचा अर्थ व या समस्येची व्यापकता विशद करणार आहोत. दुसऱ्या भागामध्ये परामर्श घेणार आहोत व तिसऱ्या भागामध्ये स्त्रीभ्रूणहत्या रोखण्यासाठी करण्यात येतील अशा उपाययोजनांचे विवेचन केले जाणार आहे.

२.३.१ संप्रदायवादाचा अर्थ, कारणे आणि उपाययोजना (Meaning of Communalism) :

सांप्रदायिकता व सांप्रदायिक हिंसाचार ही आपल्या देशात घडणारी बाब एक सामाजिक घटना आहे. सांप्रदायिकता भारतीय समाजसंरचनेशी व त्या होणाऱ्या परिवर्तनाशी एकरूप झालेली आहे. संकुचित प्रादेशिक व सांस्कृतिक ऐक्यभावना जेवढी प्रबळ तेवढा सांप्रदायिक तणाव वाढतो. भारतामध्ये पंजाब, आसाम, केरळ, गुजरात, तामिळनाडू, व काश्मिर या राज्यात स्वहितरक्षण व वर्चस्वाच्या भावनेतून सांप्रदायिक हिंसाचाराच्या घटना घडत असतात. धार्मिक व पारंपरिक कट्टरतेमुळेच भारतात सामाजिक परिवर्तनात अडथळा निर्माण होतो. संप्रदायवाद नागरी भांडवलशाही पद्धतीत खोलवर रुजलेला आहे. त्यामुळेच राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, व जमात-ए-इस्लामी य सांप्रदायिक संघटना अस्तित्वात येतात. नागरी भांडवलशाही समाजातील लोकांच्या धार्मिक भावनांचा वापर करून लाभ उठविण्याचा प्रकार शिष्टजनांकडून होत असतो. अशा लोकांकडून लोकशाही असो

वा नोकरशाही धर्मनिरपेक्षतेचा केवळ आभास निर्माण केला जातो. हे लोकसत्तेपुढे झुकतात कारण अधिकार व सत्ता हाच त्यांचा परमेश्वर असतो. सांप्रदायिक शक्ती, मुक्त विचार, लोकशाहीचे तत्त्व मानत नाहीत. फक्त राजकियता व स्वार्थ यांच्यासाठी महत्त्वाचा असतो. त्यामुळे सांप्रदायिक शक्ती अधिक प्रबळ होतात. म्हणूनच संप्रदायवाद या गुंतागुंतीच्या सामाजिक घटनेचा अर्थ समजून घेण्यासाठी काही व्याख्यांच्याद्वारे संप्रदाय वादाचे स्वरूप समजून घेता येईल.

१) लुईस ड्युमा - “ सांप्रदायिकता म्हणजे निश्चयपूर्वक आग्रही स्वरूपाचा राजकिय समुदाय होय ”

(Louis Dumont - Communalism is a affirmation and assertion of the religious community as a political group.)

२) बिपीनचंद्र - “ एखाद्या लोकसमुहातील सदस्य विशिष्ट धर्माचे अनुयायी असल्यामुळे त्यांचे सामाजिक, राजकिय आणि आर्थिक हितसंबंध समान आहेत अशी श्रद्धा म्हणजे संप्रदायवाद होय. ” (Bipinchandra - Communalism is the belief that because a group of people follow a particular religion they have as a result, common social political and economic interests.)

३) रणधीर सिंह - “ एक विचारप्रणाली आणि वर्तनरीत यादृष्टीने, समकालीन भारतातील संप्रदायवाद म्हणजे शक्तीशाली सरंजामशाही, वसाहतवादाचा वारसा लाभलेल्या सखोल धार्मिक विभाजन झालेल्या आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या विशिष्ट स्वरूपाचा भांडवलशाही विकास होत असलेल्या देशातील सत्ताधारी राजकारणाचा एक पैलू आहे. ” (Randhirsingh - Communalism in contemporary India as a ideology and practice is above all an aspect of the politics of the ruling classes in a society with a massive feodal colonial inheritance deep religious divisions and undergoing its own historically specific form of capitalist development.)

वरील विश्लेषणातून सांप्रदायिकता म्हणजे काय हे समजून येईल खालील काही मुद्द्यांचा अभ्यास केल्यास सांप्रदायिकतेचे स्वरूप अधिक स्पष्ट होईल.

१) धर्म, भाषा, जात, वंश यासारख्या निकषावर एका समुदायातील लोक दुसऱ्या समुदायाविरोधात वर्तन करतात.

२) संप्रदायिकता म्हणजे दोन समुदायातील भिन्नत्त्वामुळे निर्माण झालेला संशय, विद्वेष, शत्रुत्व आणि संघर्षाची भावना होय.

३) भारतात संप्रदायवादाचा प्रमुख आधार धर्म आहे.

४) धर्मरक्षणापेक्षा विशिष्ट हितसंबंधाचे संरक्षण करण्यासाठी सांप्रदायिक शक्ती धर्माच्या नावावर राजकिय सत्ता व नेतृत्व टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करतात.

५) धर्मावर श्रद्धा ठेवणे, धर्मास अनुसरून वर्तन करणे हे धार्मिकतेचे लक्षण आहे. परंतू राजकिय स्वार्थासाठी धर्माचा साधन म्हणून वापर करणाऱ्या व्यक्ती धार्मिक नसतात तर सांप्रदायिक असतात.

६) धार्मिक भावनेने केलेले व्यक्तिगत अथवा सामुहिक वर्तन, पूजा, यज्ञ, होम, प्रार्थना, नमाज पठण,

विशिष्ट पोशाख परिधान करणे याला कर्मकांड म्हंटले जाते. परंतु सामुहिक कर्मकांडाला जेव्हा राजकिय स्वरूप प्राप्त होते तेव्हा सांप्रदायिकता प्रबळ होते.

७) सांप्रदायिक विचारसरणी एखाद्या देशापुरती मर्यादित नाही. ही विचारसरणी राष्ट्रहितविरोधी असली तरी नेते व पक्ष तिचा वापर राजकारणात शत्रु सारखा करतात.

८) मूलतत्त्ववादाचा संप्रदायवादाशी जवळचा संबंध आहे. मूलतत्त्ववाद सत्तेशी व धर्माशी निगडीत असतो. मूलतत्त्ववादी सत्ता मिळवण्यासाठी त्यावर नियंत्रण ठेवतात.

अ) संप्रदायवादाची कारणे (Causes of Communalism) :

भारतामध्ये विविधतेत एकता आहे असे अभिमानाने म्हटले जाते. परंतु प्रांतवाद, भाषावाद, जातीयवाद सातत्याने प्रकट होताना दिसतो. यावेळी एकतेची भावना कमकुवत असल्याचे दिसते. देशाचे ऐक्य धोक्यात येते तेव्हा समस्याजनक परिस्थितीला सामोरे जावे लागते. भारतामध्ये विविध धर्मांमध्ये भिन्नत्व आहे, संघर्ष आहे, तसा संघर्ष विविध धर्मांतील विभिन्न पंथामध्येही घडून आला आहे. हिंदू धर्मातील शैव व वैष्णव पंथामध्ये मुस्लिमांच्या शिया व सुन्नी पंथामध्ये तसेच ख्रिश्चनांच्या प्रोटेस्टंट व कॅथॉलिक पंथामध्येही संघर्ष घडत गेले आहेत हे इतिहास सांगतो. परंतु भारतावर दूरगामी, दीर्घकालीन परिणाम करणारा भिषण हिंसाचारात रूपांतर होणारा हिंदू-मुस्लिम संघर्ष हा व्यापक आहे. भारतात मुख्यतः हिंदू-मुस्लिम सातत्याने व मोठ्या प्रमाणात दिसतो. या सांप्रदायिकतेची व सांप्रदायिक हिंसाचारास पोषक ठरणारी आहेत. आपल्याला खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) धार्मिक भिन्नत्वातून निर्माण होणारा दुरावा :

भारतातील बहुसंख्याक हिंदू व लोकसंख्येने दुसऱ्या स्थानी असणारे मुस्लिम यांच्या प्रथा, परंपरा, श्रद्धा रितीरिवाज, पोषाख, विचारसरणी यामध्ये प्रचंड तफावत आहे. हिंदू बहुदेवतावादी मूर्तीपूजेत रमणारे, गाय देवतेसमान मानणारे, पुर्नजन्मावर विश्वास असणारे व विवाह व संस्कार मानणारे आहेत. तर मुस्लिम ऐकेश्वरवादी, मूर्तीपूजा न मानणारे, 'कुराण' या धर्मग्रंथातील वचनानुसार कोटेकोर आचरण करणारे, विवाह हा करार मानणारे, दोन्ही समुदायांच्या भाषेत भिन्नता, जीवन जगण्याची पद्धती वेगळी. हिंदूमध्ये सण-उत्सव सार्वजनिकरित्या साजरे करण्यावर भर या सगळ्या बाबी दोन्ही धर्मांमध्ये टोकाचे भिन्नत्व दाखवतात. त्यातूनच दुसऱ्या समुदायाविषयी त्यांच्या विचारसरणी विषयी खरे-खोटे पूर्वाग्रह ठरलेले आहेत. त्यामुळे शुल्लक घटनेतूनही या दोन्ही समुदायांमध्ये तणाव निर्माण होतो.

२) ऐतिहासिक घटनांचा प्रभाव :

भारताच्या प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडातील इतिहास दोन्ही समुदायात कटुतेची भावना वाढवतो. हा इतिहास ब्रिटिश इतिहासकार जेम्स मिल्ट यांनी मांडला. प्राचीन हिंदू संस्कृती अत्यंत आदर्शवादी व समृद्ध होती असे हिंदू संप्रदायवादी अभिमानाने मांडतात. परंतु मुस्लिमांच्या आक्रमणामुळे हि संस्कृती लयास गेली. याउलट मुस्लिम संप्रदाय असे मानतो की भारतीय संस्कृती समृद्ध करण्यात मुस्लिम राजवटीचे महत्त्वाचे योगदान आहे. या मुस्लिम राजवटी व मोगल सम्राटांचे राज्य आदर्श होते असे मानणारे मुस्लिम आहेत. परंतु मुस्लिम आक्रमकांनी

हिंदूंना सक्तीने धर्मांतर करायला लावले. हिंदूंची मंदिरे लुटली, उद्ध्वस्त केली. हिंदू स्त्रियांशी जबरदस्तीने विवाह केले. मुस्लिमांना विरोध करणाऱ्यांना मोठ्या अन्यायाला, छळाला सामोरे जावे लागले हा इतिहास हिंदू समुदायात कटुता निर्माण करतो. याचा फायदा घेत काही संघटना हा इतिहास विसरू देत नाहीत. द्वेषाची भावना निर्माण करतात.

स्वातंत्र्यलढ्यात हिंदू-मुस्लिम खांद्याला खांदा लावून लढले होते. त्यांची एकी जड जावू लागल्यावर 'फोडा आणि राज्य करा' या नितीचा ब्रिटिशांनी अवलंब केला. मुस्लिमांमध्ये तुम्ही अल्पसंख्य आहात. तुम्हांला डावलले जाणार अशी असुरक्षिततेची भावना निर्माण केली. परिणामी मुस्लिम नेत्यांनी आपल्या राजकिय मागण्या पुढे रेटण्यासाठी 'मुस्लिम लिगची' स्थापना केली. हिंदूंनीही अखिल भारतीय संघटना स्थापन केली. महमदअली जीना यांच्या विचारातून द्विराष्ट्र सिद्धांत मांडला गेला. पूर्ण स्वातंत्र्य व धर्माच्या आधारावर विभागणी अशा मागण्या त्यांनी केल्या. फाळणीच्या रूपाने मुस्लिम नेत्यांनी धर्माला माध्यम बनवून राजकिय महत्त्वाकांक्षा पूर्ण केली. फाळणीच्या काळात प्रचंड, अमानुष असा हिंसाचार घडून आला. कत्तली, बलात्कार, जाळपोळ अशा घटनांचे घाव दोन्ही समुदायांच्या स्मरणात कायमचे उरले. पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर मोठ्या प्रमाणात मुस्लिम समुदायाने भारतात राहणे पसंत केले. परंतु या ऐतिहासिक घटना, घडामोडींचा प्रभावा विविध प्रसंगात, सांप्रदायवादाच्या रूपाने प्रकट होताना दिसतो.

३) मुस्लिम समुदायाची अलगतावादी प्रवृत्ती :

मानवतावादी म्हणविणाऱ्या ब्रिटिशांनी आपल्या कुटनितीद्वारे मुस्लिम समुदायात सांप्रदायवाद रूजविला. त्यांच्यामध्ये हिंदूबद्दल दुरावा निर्माण झाला. त्यांनी आपल्या जगण्यात अलगतावादी प्रवृत्ती निर्माण केली. असे मुस्लिम राष्ट्रीय प्रवाहापासून अलिप्त फटकून राहू लागले. बहुसंख्य मुस्लिम समुदाय धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवादी विचारसरणी व राष्ट्रीय राजकारणापासून दूर राहतात. त्यांनी आपली स्वतंत्र जीवनपद्धती स्विकारली आहे. स्वतंत्र अस्तित्व व स्वतंत्र ओळख असण्याबाबत ते आग्रही असतात. काही मुस्लिम संघटना मुलतत्त्ववादाचे समर्थन करतात. यामुळे दोन्ही समुदायात दुरावा व अविश्वासाची भावना निर्माण होते जी सांप्रदायवादाच्या वाढीस कारणीभूत ठरते.

४) सांप्रदायिक पक्ष व संघटनांचा प्रभाव :

भारतामध्ये 'धर्म' हे राजकिय सामाजिकत्वाचे महत्त्वाचे साधन आहे. भारतीय राजकिय पक्ष व संघटनांच्या विचारसरणीत त्याचे प्रतिबिंब दिसून येते. दोन्ही समुदायातील राजकिय नेतृत्व अभिजन वर्गाकडे असलेले दिसते. आपले राजकिय हितसंबंध जोपासण्यासाठी ते धर्माचा वापर करतात. सांप्रदायवादातून घडून येणारा हिंसाचार, त्याची भिषणता याची जाणीव त्यांना असते. सांप्रदायिक हिंसाचारात त्यांचा धर्माशी संबंध नाही, खऱ्या अर्थाने धार्मिक नाहीत तेच पुढे असतात. असे नेते समाज, पोलीस, न्यायलय यांना वेठीस धरतात. बेलगाम वक्तव्य करतात. अशा नेतेमंडळींचे माध्यमातून उन्नतीकरण होत असतं. भारतामध्ये अनेक सांप्रदायिक संघटना कार्यरत आहेत. मुस्लिम लीग, जमात-ए-इस्लामी, हिंदू महासभा, अकाली दल, विश्व हिंदू परिषद इ. अशा संघटना कधी उघड तर कधी छुप्या कारवाया करत असतात. त्यामुळे सांप्रदायिकतेत वाढ होते. स्वतःला धर्म निरपेक्ष म्हणवणारे

राजकिय पक्षही निवडणूकी दरम्यान सांप्रदायिक संघटनांशी युती करून सत्ता मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. स्वतः धार्मिक नसलेले हे नेते सामान्य जनतेला धर्माचे आवाहन करून निवडणुका लढवतात. सामान्य जनतेलाही हा उमेदवार आपल्या जातीचा आहे, धर्माचा आहे ही पात्रता पुरेशी वाटते असे पक्ष संघटना व त्यांची नेतेमंडळी केवळ राजकिय महत्त्वाकांक्षेपोटी धर्माला माध्यम बनवतात. त्यामुळे संप्रदायवाद वाढीस लागतो.

५) दारिद्र्य व बेकारी :

कोणत्याही समाजात मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य व बेकारी असेल तर आत्मविश्वासाअभावी नैराश्यजनक प्रवृत्ती निर्माण होते. जेथे मागासलेपणा, निरक्षरता, दुर्लक्षितता आहे, तेथे बहुसंख्येने युवक बेरोजगार असतील तर ते सहजपणे मुलतत्त्ववाद पसरवणाऱ्या धार्मिक संघटनांच्या जाळ्यात सहजपणे अडकतात. भारतात असा बेकार युवकांचाच वापर सांप्रदायिक दंगलीच्यावेळी करून घेतला जातो. स्वातंत्र्यापूर्वी पासून मुस्लिमांच्या तुलनेत हिंदूंचा आर्थिकस्तर उंचावलेला होता. हिंदू चांगल्या पदावर नोकरीत व व्यापार उद्योगात वरच्या स्थानी असल्याने आर्थिकदृष्ट्या सुस्थितीत होते. स्वातंत्र्यानंतर जमिनदारीचा कायदा व इतर धोरणामुळे मुस्लिमांचे पिढ्यान्पिढ्याचे उद्योग-व्यवसाय अडचणीत आले. स्वातंत्र्यानंतर आर्थिक विकासाची मर्यादित संधी त्यांना लाभली. याशिवाय बहुसंख्य मुस्लीम आधुनिक, विज्ञानवादी, तत्त्वज्ञानाच्या शिक्षणापासून दूर राहिला आहे. त्यांच्या शैक्षणिक मागासलेपणामुळेही त्यांचा आर्थिक स्तर उंचावलेला नाही. या समुदायात असलेली आर्थिक सामाजिकदृष्ट्या वंचिततेची भावना त्यांच्या मनात हिंदूबद्दल आकस निर्माण केले हे सांप्रदायितेचे कारण ठरते.

६) हिंदूत्ववादी विचारसरणीचा वाढता प्रभाव :

हिंदूत्ववादी विचारसरणीमध्ये झालेली वाढ व हिंदूत्ववादी प्रवृत्तीचे बळकटीकरण यातून सांप्रदायिक तणाव वाढीस लागतो. हिंदू महासभा, विश्व हिंदू परिषद, हिंदू धर्मरक्षा समिती, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ यासारख्या धार्मिक संघटना हिंदूंना अनुकूल निर्णय घेतले जावे यासाठी सरकारवर दबाव टाकण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्या विचारधारेनुसार प्रत्येक मुस्लीम पाकिस्तान धार्जिणा व देशविरोधी असतो. दोन देशात क्रिकेटची मॅच चालू असेल तरी त्याला दोन देशातील युद्धाचे स्वरूप दिले जाते. अशा घटना अल्पसंख्याकाविषयी द्वेषाची भावना निर्माण करतात. त्यातून हिंदूत्ववादी सांप्रदायिक शक्तीचे बळकटीकरण केले जाते. अल्पसंख्याकांना दिले जाणारे संरक्षण व सवलती यांना ते विरोध करतात. टोकदार हिंदूत्ववादी अंधभक्ती सांप्रदायिकवादास कारणीभूत ठरते.

७) राजकारणाचे सांप्रदायिकरण :

भारतीय निवडणुकीचे राजकारण म्हणजे अमर्याद पैशाची उधळण व अत्यंत टोकाची तीव्र स्पर्धा होय. विविध राजकिय पक्ष निवडणुका जिंकण्यासाठी बेकायदेशीर साधने व बऱ्यावाईट मार्गांचा अवलंब करतात. मतांचे राजकारण करण्यासाठी सांप्रदायिक तणाव, दंगली घडवून आणल्या जातात. प्रत्येक राजकिय पक्ष जाती धर्माचा वापर करून निवडणुका लढवतात. राजकारणाचे झालेले सांप्रदायिकरण भारतात संप्रदायवाद वाढवते. कोणताही पक्ष वा नेता हिंसाचारात वा दंगलीत निष्पापांचे बळी जातात याची पर्वा करत नाहीत. आपला राजकिय स्वार्थ साधताना फक्त आपल्या हितसंबंधाचाच विचार केला जातो.

८) देशाच्या अंतर्गत घटना-घडामोडीत इतर देशांचा हस्तक्षेप :

भारतात घडणाऱ्या घटना. घडामोडीत व अंतर्गत राजकारणात शेजारील देश हस्तक्षेप करतात. त्यांच्याकडून सातत्याने गैरसमज व संशयाचे वातावरण निर्माण होईल अशा अफवा पसरवल्या जातात. भारतात अराजकता माजावी, सांप्रदायिक तणाव निर्माण व्हावा. यादृष्टीने प्रयत्न केले जातात. शिख अतिरेकी व पाकिस्तान भारतातील युवकांना देत असलेल्या चिथावणीमुळेच पंजाब व जम्मू-काश्मिर मध्ये सांप्रदायिक हिंसाचार घडून आले. सीमाभागातील देशांकडून केला जाणारा हस्तक्षेप थोपवता येत नाही. अरबराष्ट्रे अशाच प्रकारे पेट्रोलचा पैसा भारतात मशिदी बांधण्यासाठी पुरवतात व संशयास्पद वातावरण निर्माण करतात. भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे हे साऱ्या जगाला माहित असताना भारत व पाकिस्तान संघर्षास धर्मच कारण असल्याचे जगासमोर मांडले जाते. भारतात धार्मिक विसंवाद जीवंत ठेवण्यात बाहेरच्या काही देशांचे हितसंबंध गुंतले आहेत.

९) उद्योगधंद्यामध्ये विशिष्ट समुदायाची मक्तेदारी :

भारतामध्ये विशिष्ट जाती-धर्माच्या लोकांची विशिष्ट व्यापार, उद्योग, कारागिरी, व्यवसायावर मक्तेदारी निर्माण झाली आहे. त्या व्यवसायात शिरणाऱ्या इतर जाती-धर्मियांना आपला जम बसवता येत नाही. त्यामुळे त्यांच्यात वितुष्टता निर्माण होते व संप्रदायवाद वाढतो. भारतात मिरज, अलिगढ, मालेगाव, भिवंडी या शहरातून अनेक पिढ्यांपासून काही विशिष्ट उद्योगधंद्यात जम बसवलेले मुस्लीम आहेत. त्यांच्यातील आर्थिक संपन्नता व सामाजिक दर्जातील वाढीमुळे ते राजकारणात उतरू लागले आहेत. ते स्थानिक पातळीपासून केंद्रीय स्तरापर्यंत राजकिय घडामोडीत सहभागी होतात. त्यांच्या राजकिय महत्त्वाकांक्षा वाढतात. अशा लोकांचे परंपरागत व्यापार, व्यवसाय वा राजकारणातील प्रस्थ कमी व्हावे असे स्पर्धकांना वाटत असते. तेव्हा संप्रदायवादास चालना दिली जाते. लोकांची माथी भडकवली जातात. अशा भागात दंगली, हिंसाचार घडवून आणल्या जातात.

२.३.३ संप्रदायवादावरील उपाययोजना (Remedy of Communalism) :

धार्मिक विसंवादामुळे समाजामध्ये दुही माजते. सांप्रदायिक तणाव निर्माण होतो. अशावेळी एखादी क्षुल्लक घटनेचे रूपांतर सांप्रदायिक हिंसाचारात करते. संपूर्ण समाज, शहर गाव, कुटुंब उद्ध्वस्त होतात. सामाजिक ताणतणावात वाढ होते. तरूणांमध्ये सुडाची प्रेरणा निर्माण होते. डोळ्यासमोर घडलेला हिंसाचार, जाळपोळ, भोसका-भोसकी, लुटालुट, रक्तपात, स्त्रियांवरील बलात्कार यामुळे मानसिक धक्का बसतो. हिंसाचारातून वाचलेले काही कायमचे मानसिक रोगी बनतात. हिंसाचारात उत्पादनश्रम गटातील व्यक्ती मोठ्या प्रमाणात बळी जातात किंवा जखमी होतात. तेथील आर्थिक घडी बसवणे खूप अडचणीचे ठरते. अशा समाजाला पुन्हा उभं करणं, गुन्हेगारांना शिक्षा करणं, पुन्हा शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी शासनाला प्रचंड आर्थिक भार सहन करावा लागतो. सांप्रदायिक दंगलीनंतर दोन्ही समुदायातील दुरावा वाढीस लागतो. धार्मिक कर्मकांडास अधिक चालना मिळते. देशाच्या प्रगतीत, वैज्ञानिक प्रगतीत अडथळे निर्माण होतात. देशाच्या धर्मनिरपेक्ष तत्त्वास व राष्ट्रीय एकात्मतेस धोका पोहोचतो. म्हणून या समस्येवरील उपाययोजनांचा गांभिर्याने विचार करणे गरजेचे आहे. संप्रदायवादावरील उपाययोजना खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येतात.

१) कुटुंबातून सुयोग्य व्यक्तीमत्त्वाची जडण-घडण :

व्यक्तिचे व्यक्तिमत्त्व, विचारसरणी, मते, प्रवृत्ती यावर कुटुंबाचा जबरदस्त प्रभाव असतो. कुटुंबिय कट्टर धार्मिक व इतर धर्मियांकडे पूर्वग्रहदूषितपणे पहात असतील तर मुलांची जडण-घडण तशीच होते. मुलांना वाढविताना त्यांना धार्मिक पूर्वग्रहापासून दूर ठेवले तर त्यांच्यात मानवतावादी मुल्यांची जोपासना होईल. मानवाप्रती संवेदनशीलता असणारे व्यक्तीमत्त्व समाजीकरणाच्या प्रक्रियेतून घडवता येईल. कुटुंबिय जर दुसऱ्या जाती-धर्माच्या कार्यक्रमात, सण-समारंभामध्ये सहभागी होत असेल तर मुलांना एकमेकांच्या रितीरिवाजांची, प्रथापरंपरांची ओळख होते व एकमेकांकडे पाहण्याची संशयीवृत्ती नष्ट होते. धर्म जरी वेगळा असला तरी तीही माणसे आहेत. त्यांनाही आपल्या सारखी सुखदुःखे आहेत याची ओळख झाल्याने मुलांमध्ये सहिष्णु, उदारमतवादी, सर्वांना सामावून घेणारी विचारसरणी रूजते. सुयोग्य व्यक्तीमत्त्व घडवण्यात कुटुंबाने महत्त्वाचा वाटा उचलल्यास पूर्वग्रहातून होणारे धार्मिक भेदभाव कमी होतील.

२) शिक्षण व्यवस्था व शिक्षकांची महत्त्वपूर्ण भूमिका :

विद्यार्थी शिक्षण घेत असताना दिर्घकाळ शिक्षण प्रक्रियेत असतो. यावेळी त्याला लाभणारे वर्गमित्र, शिक्षक व अभ्यासक्रमातून झालेले संस्कार यांचा त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रभाव पडतो. शैक्षणिक संस्थामधून सर्वांना समान कोणत्याही भेदभावापासून दूर ठेवणारे शिक्षण मिळाले पाहिजे. शिक्षकांनी जात, धर्म, पूर्वग्रह या पासून दूर राहून जीवन जगण्याचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना दिले पाहिजे. अभ्यासक्रमातून विज्ञान, तंत्रज्ञानाचे आधुनिक शिक्षण देतानाच मुल्यांची जोपासना करणारे शिक्षण विद्यार्थ्यांना मिळाले पाहिजे. अभ्यासक्रमातून जेव्हा सर्व धर्मांचा तुलनात्मक अभ्यास केला जाईल तेव्हा प्रत्येक धर्म कल्याणकारी आहे याची जाण निर्माण होईलच पण त्याबरोबर एकमेकांच्या धार्मिक कर्मकांडाकडे संशयीवृत्तीने पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलेल. राजकारणात धर्माचा वापर स्वार्थासाठी केला जातो. याची जाणीव त्यांना शिक्षणातून होईल तेव्हा सुजाण नागरिक निर्माण होतील. धार्मिक दंगलीतील अशी कितीतरी उदाहरणे आहेत की जात-धर्म विसरून इतरांचे प्राण वाचवले आहेत. मदत केली आहे. हा त्यांच्यावर झालेल्या मानवतावादी संस्कारांचा परिणाम असतो.

३) राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना रूजवणे :

भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणात विविधता आहे. परंतु जाती-धर्मभेद, भाषावाद, प्रांतवाद याच्या रूपाने कधी ना कधी संघर्ष होत असतो. तरीही स्वातंत्र्यानंतरही ही अखंडता टिकून आहे. याचा अभिमान हा राष्ट्राभिमान असतो. यातूनच धर्म, पंथ, जात यापेक्षाही राष्ट्रहित महत्त्वाचे आहे याची जाणीव लोकांना होते तेव्हा राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होते. यातून आपले राष्ट्र, राष्ट्राची लोकशाही घटना, धर्मनिरक्षतेचे तत्त्व याविषयी अभिमान जागृत होईल. विविधतेने एकता हे मूल्य जेव्हा रूजेल तेव्हा राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना निर्माण होईल.

४) समान विकासावर भर देणे :

भारतामध्ये आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या मागास राहिलेले व शिक्षणाच्या संधीपासून वंचित राहिलेल्या तुलनात्मकरित्या आर्थिक दर्जा खालावलेल्या मुस्लीम समुदायाचा अभ्यास करून त्यांना आपला दर्जा उंचावण्यासाठी

विशेष संधी, सवलती दिल्या पाहिजेत. रंथनाथ मिश्रा समितीने मुस्लीम समुदायाच्या मागासलेपणाचा अभ्यास करून त्यांना राज्य व केंद्र सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण द्यावे अशी शिफारस केली. सांप्रदायिक हिंसाचारातून निष्पाप व दुर्बल समुदायाची मोठी हानी होते. त्यांच्यावर अन्याय होतो. अशावेळी त्यांना न्याय देण्यासाठी चौकशीसाठी शासनाने आयोग नेमावेत. गुजरात दंगलीनंतर चौकशीसाठी व अन्यायग्रस्त लोकांना न्याय देण्यासाठी नानावटी समिती नेमण्यात आले. तसेच २००५ मध्ये मुस्लीम समुदायाच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी सच्चर समिती नेमण्यात आली. या समितीने मुस्लीम समुदायाचा दर्जा उंचावण्यासाठी अनेक उपाययोजना सुचवल्या व विकासाच्या प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी मार्ग सुचवले. अशा पद्धतीने विविध आयोग व समित्यांच्या शिफारशीनुसार मुस्लीमांना आपला दर्जा उंचावण्यासाठी संधी प्राप्त करून दिल्यास सामाजिक एकता प्रस्थापित होईल.

५) सांप्रदायिक पक्ष व संघटनांवर बंदी घालणे :

संप्रदायवादाच्या वाढीचे प्रमुख कारण सांप्रदायिक पक्ष व संघटना आहेत. म्हणूनच शासनाने अशा पक्ष व संघटनांवर त्यांच्या विध्वंसक कारवाया व छुप्या अर्जेड्यावर बारकाईने लक्ष ठेवले पाहिजे. अशा संघटनांचे नेते प्रक्षोभक विधाने व वक्तव्य करून धार्मिक भावना कलुषित करतात. अशा नेत्यांवर कायदेशीर कारवाई होईल याची काळजी घेतली पाहिजे. सांप्रदायिक दंगलीत, हिंसाचारात या संघटनांचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहभाग असतो अशा संघटना व पक्षांवर बंदी घातल्यास कडक कायदेशीर कारवाई केल्यास समाजावर त्याचे सकारात्मक परिणाम होतील.

६) बेरोजगार तरूणांना विधायक कामात गुंतवणे :

संधीसाधू राजकारणी व धर्मगुरू हे बेरोजगार तरूणांचा वापर विध्वंसक कारवायात करून घेतात. बेकारी, रिकामेपण, आर्थिक विवंचनेत अडकलेल्या तरूणांची माथी भडकवली जातात. असे सक्रिय कार्यकर्ते सांप्रदायिक हिंसाचाराच्या अग्रभागी असतात. अशा तरूणांना किमान विधायक राष्ट्रीय कामात गुंतवण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यांच्या कार्यक्षमतेस वाव मिळेलच शिवाय विधायक कामातून राष्ट्रवादाची भावना रुजेल. मंदिर-मस्जिदीपेक्षा मुलभूत गरजा, आरोग्य, शिक्षण महत्वाचे आहे. याची जाणीव त्यांना होईल पोकळ धर्माभिमान आपल्याला व कुटुंबाला उध्वस्त करतो हे जेव्हा त्यांना समजेल तेव्हा असे बेकार तरूण स्वार्थी राजकारणाचे बळी ठरणार नाहीत.

७) साहित्य व चित्रपट माध्यमांचा सकारात्मक उपयोग :

आपल्या देशात अनेक संत, महात्मे होऊन गेले त्यांनी आपल्या विचारातून, लेखणीतून, साहित्यातून उदारमतवादी, सहिष्णू, मानवतावादी मूल्य रुजवण्याचा प्रयत्न केला. अशा साहित्याचा प्रसार, प्रचार झाला पाहिजे. काही लेखक, कवी आपल्या लिखाणातून अनेक समस्या, प्रश्न, धर्म, ज्ञान, राजकारण यावर भाष्य करतात. ज्यातून धार्मिक सुसंवादाचे पूल बांधले जातात. द्वेषाने मूठभर लोकांचा फायदा होतो व संपूर्ण समाज भरडला जातो. याचे वास्तव चित्रण समाजाच्या पोषणासाठी उपयुक्त असते अशा साहित्याला पुरस्कृत केले पाहिजे.

भारतामध्ये मनोरंजनाचे माध्यम म्हणून चित्रपट अत्यंत लोकप्रिय आहेत जे चित्रपटाच्या माध्यमातून समाजातील वास्तव्यावर प्रकाश टाकला जातो. त्यातून लोकशिक्षणच होत असते. समाजाची मानसिकता बदलून सहिष्णुता, मानवतावाद, बंधुभाव, देशप्रेम चित्रपटातून प्रभावीपणे रूजते.

८) जनसंपर्क माध्यमांची जबाबदारी व त्यांच्यावर अंकुश ठेवणे आवश्यक :

जनसंपर्क माध्यमे देशात घडलेल्या घटना, घडामोडींचे विश्लेषण करत असतात. अलिकडच्या काळात इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचा वेगवान प्रसार झाला आहे. शे-दोनशे वाहिन्यांच्या या जमान्यात आपलेच चॅनेल अग्रभागी असावे यासाठी त्यांच्यात स्पर्धा असते. अशावेळी कशाचेही तारतम्य न बाळगता अतिरंजित बातम्या सांगितल्या जातात. नेत्यांनी केलेल्या प्रक्षोभक विधानाचे वारंवार प्रक्षेपण केले जाते. एखाद्या घटनेत माणसाच्या जीवापेक्षाही त्याचा धर्म कोणता याविषयी उथळ चर्चा केली जाते. अशा बाबी समाजातील विसंवाद, सांप्रदायिक तणाव वाढीस पोषक ठरतात म्हणूनच जनसंपर्क माध्यमांनी जबाबदारपणे, निःपक्षपातीपणे, घटनेचे वास्तव दर्शविणाऱ्या बातम्या प्रसारित केल्या पाहिजेत. सांप्रदायिक दंगली प्रसंगी तारतम्य बाळगून बातम्या प्रसारित केल्यास दंगली आटोक्यात येऊ शकतात. काही वेळा राजकीय पक्ष माध्यमांना हाताशी धरून अवास्तव, भडक बातम्या देतात याचे समाजावर विपरीत परिणाम होतात म्हणून जनसंपर्क माध्यमे, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे यावर शासनाचा त्यावरील अंकुश त्यावर असला पाहिजे.

९) सांप्रदायिक दंगलीत पोलीसशासन यंत्रणेचा कार्यक्षम सहभाग :

पोलीस आपल्या गुप्तहेर व खबऱ्यांद्वारे गुन्हेगारी कृत्यांचा शोध घेत असतात. त्याचपद्धतीने सांप्रदायिक तणाव निर्माण झाल्याचा सुगावा लावून ते दंगली व हिंसाचार रोखू शकतात. ज्या भागात दंगली घडल्या तेथे निःपक्षपातीपणे दंगलखोरांना पकडणे व त्यांना न्यायालयासमोर विनाविलंब उभे करण्याची काळजी घेतली पाहिजे. अशा घटनात स्वतंत्र न्यायालये स्थापून, गुन्हेगारांना कायद्यातील आधार घेवून सुटता येऊ नये याची दक्षता घेतली पाहिजे. अशा गुन्हेगारांना कडक शासन होते असे लक्षात आल्यास इतर दंगलखोरांवर वचक बसेल. याशिवाय दंगलीत झळ बसलेल्यांना वेळीच मदत करणे, त्यांना नोकरीमध्ये संधी देणे, त्यांचे व्यवसाय पुन्हा उभे करण्यासाठी आर्थिक मदत केल्यास त्यांना दिलासा मिळेलच व शासनावरील विश्वास वाढेल. भिवंडी सारख्या संवेदनशील भागात पोलीस यंत्रणेने दोन्ही समुदायातील मान्यवर व्यक्तींना घेऊन माहिती समिती स्थापन करून दंगल रोखण्याचा प्रयत्न केला. त्याच पद्धतीने संवेदनशील क्षेत्रात, गावात दोन्ही समुदायातील मान्यवर व्यक्तींना एकाच व्यासपीठावर आणल्यास धार्मिक सण, उत्सवाच्या प्रसंगीही शांतता, सुव्यवस्था प्रस्थापित होईल. प्रक्षोभक कृत्य वक्तव्य करणाऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून पकडता येते. अशा समाजकटकांवर कोणतीही दयामाया न दाखवता कठोर कारवाई केली पाहिजे. पोलीस व शासनसंस्थेने अशाप्रकारे कार्य केल्यास त्यांच्यावर निरपराध जनता विश्वास ठेवते.

२.३.२ स्त्रीभ्रुणहत्या : अर्थ, कारणे व उपाययोजना

(Female Foeticide : Meaning, Causes and Remedy)

अ) स्त्रीभ्रुणहत्या : अर्थ (Female Foeticide : Meaning) :

वास्तवता लिंगनिदान या शब्दातच मुलगा व मुलगी हा भेदभाव आढळतो. स्त्रियांचा दर्जा सातत्याने खालावत चाललेल्या पुरुषसत्ताक भारतीय समाज व्यवस्थेत मुलगी हे नको असणारे अपत्य आहे. तिच्या जन्माचे कधीच स्वागत होत नाही. पूर्वी भारतातील काही राज्यांमध्ये स्त्री अर्भकांच्या जन्मानंतर लगेच हत्या केल्या जात. आज सर्वच समाजात गर्भलिंगनिदान तंत्रामुळे स्त्रीभ्रुणहत्या हा अमानुष प्रकार, समाजामध्ये रूढ झाला आहे. त्यामुळे गर्भजलचिकित्सा व सोनोग्राफी तंत्राचा वापर करून गर्भलिंगनिदान व गर्भपाताने मुलगी नष्ट करणे सोपे झाले आहे. भारतीय समाजामध्ये धोकादायकरित्या स्त्रियांच्या प्रमाणात घट होत आहे. यामुळेच स्त्रीभ्रुणहत्या ही समस्या निर्माण झाली आहे. “गर्भलिंगनिदान करून बेकायदेशीररित्या मुलीचा गर्भ काढून टाकणे, नष्ट करणे म्हणजे स्त्रीभ्रुणहत्या होय.” स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा समतोल बिघडण्याचे मुख्य कारण स्त्रीभ्रुणहत्या होय. नैसर्गिकरित्या जन्मणाऱ्या मुलींचे प्रमाण अभ्यासल्यास असे दिसते कि गेल्या दशकभरात ‘एक कोटी’ मुलींना या जगात प्रवेश करण्यापूर्वीच नष्ट केले आहे. कायदा होऊनही मुलगी नकोच म्हणणारे पालक व वैद्यकिय ज्ञानाचा बाजार मांडणारे तज्ञ कायद्यातील पळवाटांचा फायदा घेत हा मानवतेला काळिमा फासणारा धंदा करतात. मुळात समाजाचीच मानसिकता मुलींच्या जन्मावर उठली असल्याने या समस्येने गंभीर रूप धारण केल्याचे दिसते.

स्त्रीभ्रुणहत्या समस्येची व्यापकता :

प्राचीन काळात बरोबरीचा असलेला स्त्रीचा दर्जा उत्तर वैदिक कालखंडापासून खालावत गेला. पितृसत्ताक व्यवस्थेत स्त्रियांचं आस्तित्व चूल आणि मूल या मर्यादित गृहित धरलं जाऊ लागलं. १९ व्या शतकातील समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांमुळे स्वातंत्र्यापूर्वी व स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांना संरक्षण देणारे अनेक कायदे करण्यात आले. म्हणून स्त्रियांवरील अत्याचाराचे प्रमाण कमी झाले असे म्हणता येत नाही. उलट विविध रूपातील अत्याचाराचे प्रकार म्हणजे स्त्रीभ्रुणहत्या होय. गेल्या सहा दशकातील लिंग गुणोत्तराच्या आकडेवारीतून असे निष्पन्न होते की दर हजारी पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण सातत्याने घटत आहे. (United Nations Fund for Population Activities) च्या अंदाजानुसार २००१ ते २००२ या वर्षात भारतात ६ लाख मुलींना जन्मालाच येऊ दिलेलं नाही. अर्थतज्ञ डॉ. अमर्त्य सेन यांच्या मते भारताने आतापर्यंत ३१ दशलक्ष मुली हरवल्या आहेत. त्यातूनच नाहिशा होणाऱ्या मुली (Missing Girls) ही संकल्पना पुढे आली. मुलींच्या आरोग्याकडे व विकासाकडे हेतुपूर्वक केले जाणारे दुर्लक्ष याचे कारण आरोग्य सुविधा व पोषणापासून स्त्रिया वंचित रहात असतील तर यांचा मृत्यूदर वाढतो. याचा अनुभव ० ते ६ वयोगटातील मुला-मुलींच्या बाललिंग गुणोत्तराच्या नामावलीतून येतो. नैसर्गिकरित्या मुलींमध्ये असणाऱ्या प्रतिकार क्षमतेमुळे १०५० मुलींमागे १००० मुलं हे नैसर्गिक प्रमाण आहे. परंतु मुलींच्या आरोग्याबाबत केलेल्या भेदभावामुळे १९९१ च्या जनगणनेतील बाललिंग गुणोत्तर राजस्थान - ८८३, महाराष्ट्र - ८८३, पंजाब - ८७५, व हरियाणा - ८१९ इतकं घटलं होतं. त्या दशकामध्ये पंजाब, हरियाणात “आज ५००

रु. खर्च करा व भविष्यात खर्च होणारे ५ लाख रु. वाचवा” अशा जाहिराती उघडपणे केल्या जात.

स्वातंत्र्यानंतर भारतात गर्भपाताला कायदेशीर परवानगी नव्हती तेव्हा अघोरी, अशास्त्रीय मार्गाचा अवलंब करून गर्भपात केले जात. त्यामुळे स्त्रीच्या जीवास धोका पोहचत असे. संसदेमध्ये यावर चर्चा झाली व १९७१ मध्ये MTP (Medical Termination of Pregnancy Act) कायदा पास झाला. गर्भपाताला कायदेशीर मान्यता मिळाली. लोकसंख्या धोरणानुसार छोट्या कुटुंबाचे महत्त्व वाढले होते. त्यासाठीही उपयुक्त ठरले. त्यापूर्वीच वैद्यकिय क्षेत्रामध्ये ‘गर्भजल परीक्षा’ (Amniocentesis) हे नव तंत्र भारतात आलं होतं. गर्भातील विकृती शोधणे व त्यानंतर गर्भपात डॉक्टरांच्या सल्ल्याने केला जात असे. परंतू गर्भजल परीक्षेतून गर्भाचे लिंग ही कळत असे. गर्भजल परीक्षेमुळे लिंगनिदान करणे शक्य झाले. १९८१ मध्ये मुंबईतील एका बहुराष्ट्रीय कंपनीतील पुरुष कर्मचाऱ्यांची वैद्यकिय प्रतीपूर्ती बिले येत. त्यातील बहुसंख्य बिलं पत्नीच्या गर्भपाताची व त्यापूर्वी केलेल्या चाचणीची असत. याचा शोध या कंपनीने एका स्त्री संघटनेच्या मदतीने केला असता गर्भलिंगनिदान केले जात असल्याचे उघडकीस आले. त्यानंतर गर्भलिंगनिदान विरोधी अभियानाने जोर धरला. परंतू भारतात १९९० पासून गर्भजलपरीक्षा केली जात होती व गर्भपाताचा कायदा हा १९७१ मध्ये करण्यात आला. सुशिक्षित, उच्च-मध्यमवर्गीय छोट्या कुटुंबाला पसंती देऊ लागले होते परंतू ‘मुलगा’ हेच त्यांचे हवे असणारे अपत्य होते. पहिली मुलगी असल्यास लिंगनिदानाचे प्रमाण अधिक होते.

याचकाळात (Ultra Sound Sconography) तंत्रज्ञान भारतात दाखल झाले. सोनोग्राफी अतिशय सोपी व प्रयोगशाळेची गरज नसलेली पद्धती होती. त्यामुळे ग्रामीण भागातही ही सोनोग्राफी केंद्र वाढायला लागली. १९८० दशकात खाजगी लिंगआधारीत केंद्राचा भारतभर प्रसार झाला. ‘सेहत’ (सेंटर फॉर इनक्वायरी इन टू हेल्थ अँड अलाईड थीम्स, मुंबई) या संस्थेने महाराष्ट्रामध्ये लिंग गुणोत्तर प्रमाणाचा अभ्यास केला. त्यांच्या निष्कर्षानुसार १५% टक्के गर्भपात हे कायदानुसार होतात. महाराष्ट्रासाठी ही धोक्याची घंटा होती. म्हणूनच १९८८ मध्ये महाराष्ट्राने लिंगआधारीत गर्भपात विरोधी कायदा केला. अशा प्रकारचा कायदा करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिलेच राज्य ठरले. पुढे इतर राज्यांनीही कायदे केले. भारतभर लागू होणारा १९९४ चा जन्मपूर्व गर्भलिंग निदान प्रतिबंध कायदा (Pre-Natal Dignostic Techniques Act 1994) लागू करण्यात आला. या कायद्याने लिंगनिवड करणारे केंद्र, लिंगनिदान करणारी व्यक्ती, मध्यस्थी करणारी व्यक्ती, स्वतः गर्भवती स्त्री, सोनोग्राफी सेंटर्सची जाहिरात करणारे यांना दोषी धरले जात होते. परंतू २००१ च्या जनगणनेतून मुलींचं प्रमाण घटलेलंच आढळून आलं. पंजाब - ७९८, हरियाणा - ८२०, गुजरात - ८८३, हिमाचल प्रदेश - ८९७ अशी काही राज्यात मुलींच्या प्रमाणात चिंताजनक घट दिसून येत होती. महाराष्ट्र ही त्यावेळी ९३३ वर असमाधानकारक स्थितीत होते. हे आकडे कायदा धाब्यावर बसवला जातोय याचे निदर्शकच होते. म्हणूनच २००५ साली पुन्हा कायद्यात दुरुस्ती करून PCPNDT (Pre-Conception and Pre-Netal Duagnostic Techniques Act 2003) गर्भधारणापूर्व आणि प्रसुतिपूर्व गर्भलिंग निदान कायदा कडक करण्यात आला. यामध्ये कृत्रीम गर्भधारणेसाठी सुद्धा लिंगनिवड केली जात असल्याने त्याचाही या कायद्यात समावेश करण्यात आला.

Year wise Child sex ratio and overall sex ratio in India.

Year	Female sex ratio	Child sex ratio
1961	941	976
1971	930	964
1981	934	962
1991	929	945
2001	933	927
2011	940	914

Source : Census of India - 1961 to 2011

PCPNDT कायद्यानुसार काही महत्वाच्या तरतूदी करण्यात आल्या.

- १) गर्भधारणेनंतर व गर्भधारणापूर्व गर्भलिंग निवड चाचणीवर बंदी घालण्यात आली.
- २) सोनोग्राफी सेंटर्सची नोंदणी आवश्यक करण्यात आली.
- ३) अल्ट्रासाउंड मशिन विक्रीवर निर्बंध कडक झाले व त्याच्या विक्रीस नोंदणी बंधनकारक करण्यात आली.
- ४) अशाप्रकारे कायदाभंग करण्याच्यावर कायदेशीर कारवाई व शिक्षेची तरतूद करण्यात आली.
- ५) वैद्यकीय व्यवसायिकास ३ वर्षे पर्यंत कारावास व १०,००० रु. पर्यंत दंड तसेच पुढील अशा प्रत्येक अपराधास पाच वर्षांपर्यंत कारावास व एक लाख रु. पर्यंत दंडाची तरतूद करण्यात आली.
- ६) या कायद्याअंतर्गत सर्व गुन्हे दखलपात्र मानले जातात.
- ७) अशा प्रकारचा गुन्हा अजामीनपात्र मानला जातो.
- ८) अशा प्रकारचा गुन्हा आपसात मिटवता येत नाही.
- ९) गर्भलिंग चाचणीची जाहिरात करणाऱ्यास तीन वर्षांपर्यंत कारावास व १०,००० रु. पर्यंत दंड होऊ शकतो.

स्त्रीभ्रूणहत्ये संदर्भात निदर्शनास येणारे ठळक मुद्दे :

- १) ० ते ६ वयोगटातील बाललिंग गुणोत्तर सातत्याने घटते आहे.
- २) विकसीत व आर्थिकदृष्ट्या सबल असलेल्या भौगोलिक क्षेत्रामध्ये लिंगनिदान व स्त्रीभ्रूणहत्येचे प्रमाण जास्त आहे.
- ३) पंजाब, हरियाणा, महाराष्ट्र, गुजरात या विकसीत राज्यात मुलींच्या लिंग गुणोत्तरात घट दिसून येते.

- ४) शिक्षित, उच्चवर्गीय कुटुंबामध्ये लिंग निदानाचे प्रमाण जास्त आहे.
- ५) शिक्षित मातांना दुसरी मुलगी नको असते.
- ६) १९९१ मध्ये ८५० प्रमाण असणारा एकच असणारा एकच जिल्हा होता २००१ पर्यंत यामध्ये ४५ जिल्ह्यांची भर पडली.
- ७) जिथे सहजपणे सोनोग्राफी सेंटर्स आहेत असे विकसीत, संपन्न जिल्हे, तालुके मुलींच्या प्रमाणात घट दाखवतात.
- ८) ज्या राज्यात स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावलेला आहे तिथे स्त्री-पुरुष प्रमाणात असमतोल आढळत नाही.

मुलींची घटणारी संख्या ही आणिबाणीची स्थिती मानून भविष्याचा विचार केला गेला नाही तर निकोप, सुदृढ समाजाच्या विकासास खीळ बसणार आहे व अनेक भयावह प्रश्न समाजासमोर उभे ठाकणार आहेत. जेवढं मुलींचे प्रमाण घटेल तेवढा स्त्रियांचा दर्जा खालावत जाणार आहे. तिच्यावरील अत्याचारात, हिंसाचारात वाढच होईल. पुरुषांना लग्नासाठी मुली मिळणार नाहीत. परिणामी समलैंगिकतेत वाढ होण्याची शक्यता आहे. काही राज्यात लग्नासाठी मुली मिळत नाहीत म्हणून इतर राज्यातून गरीब मुली आणल्या जात आहेत. स्त्रीचं वस्तुकरण होत आहे. यापलिकडे जाऊन या प्रश्नातून अनेकपतित्वाची प्रथा निर्माण होईल.

स्त्रीभ्रूणहत्या समस्येची व्यापकता अभ्यासता स्त्रियांच्या जगण्यावर उठणारं हे तंत्रज्ञान कायद्याच्या जरबे अभावी गुन्हेगारांना मोकाट सोडते आहे. यामध्ये डॉक्टरांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते पण बऱ्याचवेळा समोरच्याची मागणी व आर्थिक फायदा बघितला जातो. लिंगनिदानाच्या बाबतच्या रेकॉर्डमध्ये घोटाळा करतात. लिंगनिदान केल्यावर सांकेतिक भाषेचा वापर केला जातो. अनेक मध्यस्थ यांत गुंतलेले असतात. कायद्याच्या कचाट्यात सापडू नये याची ते दक्षता घेतात.

ब) स्त्रीभ्रूणहत्या समस्या : कारणे

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात भारतीय स्त्रीच्या जीवनामध्ये खूप मोठे बदल झाले. परंतू स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन जुनाच परंपरागत आहे. आजही स्त्रीचा कोणी पालक असावा. ती कुणा पुरुषाच्या अधिपत्याखाली असावी अशी समाजाची भावना आहे. आजही समाज जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात स्त्री पुरुषांपेक्षा कमी दर्जाची मानली जाते. स्त्री माणूस आहे याचा समाजाला विसर पडत चालला आहे. एक उपभोगाची वस्तू एवढेच तिचे अस्तित्व उरले आहे. इतकं नगण्य स्थान असणारी स्त्री जन्मालाच येऊ नये यासाठी स्त्रीभ्रूणहत्या मोठ्या प्रमाणात घडून येत आहेत. म्हणूनच या समस्येच्या मुळाशी जाण्यासाठी आपण इथे स्त्रीभ्रूणहत्येस पोषक असणाऱ्या कारणांचा अभ्यास करणार आहोत.

१) पुरुषप्रधान समाज व्यवस्था :

पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत 'मुलगा' हे हवे असणारे अपत्य आहे. कारण मुलगा कुटुंबाचा वारस, भविष्यात कुटुंबाचा सांभाळ करणारा मानला जातो तर स्त्री परक्याचे धन असते. तिचे कार्यक्षेत्र चूल आणि मूल. तिच्याकडे कितीही बौद्धिक क्षमता असली तर कुटुंबासाठी जगणारी, पती परमेश्वर मानणारी, स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व नाकारणारी स्त्री भारतीय समाजात आदर्श मानली जाते. पुरुषप्रधान व्यवस्था स्त्रीला या भूमिकेतून बाहेर पडू देत नाही. स्त्री विवाहीत असणं, तिला मुलं असणं, त्यातही मुलगा असणारी स्त्री असेल तर समाजात प्रतिष्ठा मिळते. या सर्व बाबी पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत मुलगी नको हाच संदेश देणाऱ्या आहेत.

२) मुलगी नको ही मानसिकता :

भारतीयांच्या दृष्टीने मुलगी म्हणजे परक्याचं धन आहे. घराण्याची अब्रु त्यामुळे कुटुंबाला तिचा सांभाळ काचेच्या भांड्यासारखा करावा लागतो. विवाह ही स्त्रीसाठी अत्यावश्यक बाब असल्याने त्यासाठी हुंड्याच्यारूपाने कुटुंबाला आधीपासूनच आर्थिक तरतूद करावी लागते. याशिवाय मुलीला कुणी फसवू नये, फूस लावू नये, जाती-धर्माबाहेर जाऊन विवाह करू नये, स्वतः विवाह ठरवण्याचं स्वातंत्र्य घेऊ नये यासाठी तिच्यावर अनेक बंधने घालावी लागतात. याचा ताण कुटुंबावर असतो. याशिवाय समाजात स्त्रियांवरील छळाच्या, अत्याचाराच्या घटना घडतात. त्यापासून मुलींना संरक्षित करण्याचाही ताण कुटुंबावर असतो. शेवटी सगळे करून मुलगी सुखी होईल याची खात्री कुटुंबाला नसते. म्हणूनच समाजात मुलगी नकोच ही मानसिकता निर्माण होते.

३) सांस्कृतिकदृष्ट्या मुलास प्राधान्य :

पूर्वीपासून भारतीय संस्कृती मुलाच्या जन्मास प्रथम पसंती देते कारण मुलगा आई-वडिलांचा वृद्धापकाळी सांभाळ करतो, कुटुंबाचा वारसा चालवतो, वंशपरंपरा त्याच्याद्वारेच राखली जाते अशी ठाम समजूत आहे. याशिवाय प्राचीन हिंदू परंपरेनुसार मृत्यूनंतर मुलाने अग्नि दिल्यास, पिंडदान केल्यास मोक्ष मिळतो. आत्मा मुक्त होतो. यावर अजूनही समाजाचा विश्वास आहे. म्हणून काही सांस्कृतिक, प्रथा-परंपरांचे पालन पुत्रप्राप्तीनेच होऊ शकते या विचाराने मुलगा हा हवाच असतो.

४) स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा :

भारतीय समाजातील स्त्रीचा आरोग्य, शिक्षण, संपत्ती, रोजगार समाजातील स्थान या प्रत्येक ठिकाणी भेदभावपूर्ण वागणूक दिली जाते. जन्मापासून तिच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते. स्त्रियांना नोकरी व रोजगाराच्या संधी नाकारल्या जातात अथवा मोबदला कमी दिला जातो. तिचा उत्पादक कामामध्ये सहभाग नसतो. निर्णय प्रक्रियेत तीला सहभागी करून घेतले जात नाही. स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा मुलगी नको या मानसिकतेशी येतो. कारण ज्या राज्यात इतर देशात स्त्रियांचा दर्जा उंचावला आहे तिथे स्त्री-पुरुष प्रमाणात समतोल असल्याचे आढळून येते.

५) हुंडा प्रथा :

हिंदू संस्कृतीनुसार मुली आणि विवाह हा पवित्र संस्कार मानला जातो. मुलीचे सालंकृत कन्यादान केले जाते. अलंकार, वस्तू व पैसे यांसह केलेले कन्यादान महत्त्वाचे ठरते. त्यातूनच आजतागायत हुंडा देण्याची प्रथा समाजात रूजली आहे. आज समाजातील शैक्षणिक व आर्थिकदृष्ट्या संपन्न अशा उच्चभ्रू वर्गामध्ये मुलीला हुंडा दिल्याचं प्रदर्शन मांडल जात. हुंडा देणारा पिता प्रतिष्ठित म्हणून मिरवतो. याचा परिणाम ग्रामीण, आदिवासी, मध्यमवर्गीय, कष्टकरी वर्गावरही झालेला आहे. या समुदायातूनही हुंडा देणे आवश्यक मानल जाऊ लागले आहे. तर काही वेळा हुंड्याअभावी मुलींच्या विवाहामध्ये अडथळा येत असल्याचे दिसून येत आहे. त्यामुळे मुलगी म्हणजे हुंडा कुटुंबावरील आर्थिक भार या विचारातून मुलीचा जन्मच नाकारला जात आहे.

६) प्रथा, परंपरा व जाती-धर्माचे दडपण :

भारतीय समाजात निपुत्रिक स्त्रीस हिन वागणूक दिली जाते. त्याबरोबरच अपत्यप्राप्तीपेक्षाही पुत्रप्राप्ती महत्त्वाची मानली जाते. तिच्यापोटी पुत्र जन्मला नाही तर तीला अपमानास्पद वागणूक मिळते. जोपर्यंत मुलगा होत नाही तोपर्यंत तिच्यावर बाळंतपण लादल्याचं पूर्वीच्या कित्येक घटनातून दिसतं. मुलगा नाही झाला तर सवत आणतील अथवा नवरा आपल्याला टाकून देईल व परितक्तेचं आयुष्य जगावं लागेल याचं दडपण स्त्रीवर असत. याशिवाय जात व धर्मपालनाची जबाबदारी स्त्रियांवरच आहे असे मानले जाते. बऱ्याचवेळा जातपंचायती, धर्मगुरू पारंपारिक रिती-रीवाज, रूढींचे पालन करण्याबाबत आग्रही असतात. या दडपणातूनच स्त्रिया शिक्षण व रोजागाराच्या संधीपासून वंचित राहतात.

७) स्त्रियांवरील अत्याचारात वाढ :

स्त्री सातत्याने कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाच्या अत्याचाराला बळी जात असते. म्हणून स्त्रियांवरील अत्याचाराविरुद्ध अनेक कायदे केले गेले. पण कायदा स्त्रीला सुरक्षितता देऊ शकला नाही. आजही स्त्रियांवरील अत्याचाराचे प्रमाण पाहिले तर ते वाढतच चालल्याचे दिसते. हुंडाबळी, स्त्रीस होणारी मारहाण, कौटुंबिक हिंसाचार, छेडछाड, विनयभंग, बलात्कार असे गुन्हे तिच्याविरोधी घडतच असतात. त्यामुळे स्त्रिया समाजात असुरक्षित आहेत. लहान मुली लैंगिक दुरुपयोग व शारीरिक हिंसेला बळी पडण्याची शक्यता तर प्रौढपणी विविध प्रकारच्या अत्याचाराची भीती असते त्यामुळे स्त्रिया समाजामध्ये सर्वात जास्त असुरक्षित मानल्या जातात.

८) सहज उपलब्ध होणारे तंत्रज्ञान :

लहान-लहान गावापासून मोठ्या शहरांमध्ये गर्भलिंग चिकित्सा केंद्रे सहजपणे उपलब्ध झाली आहेत. केंद्र सरकारच्या नोंदीनुसार भारतात ३६००० सोनोग्राफी मशिनस आहेत जी आवश्यकतेपेक्षा जास्त आहेत. बऱ्याच वेळा तेथे छुपा गर्भलिंग निदानचा धंदा चालतो. डॉक्टर, मध्यस्थ वा ग्राहक या सर्वांनाच फायद्याचे ठरेल असे पॅकेज दिले जाते. त्यामुळे चाचणी करणे व गर्भपात करणे या पॅकेजमुळे सहज शक्य होते.

९) गर्भवती स्त्रीची अगतिकता :

या पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने ज्या प्रकारचे आयुष्य स्त्रीच्या वाट्याला आणलेले असते. तसे आयुष्य आपल्या मुलीच्या वाट्याला येवू नये. या मानसिकतेतून गर्भवती स्त्री स्त्रीभ्रूणहत्येत सहभागी होते. काही वेळा नको असलेल्या बाळंतपणातून सुटका झाल्याचा आनंद ती मानते. या व्यवस्थेने स्त्रीला इतके अगतिक बनवलेले असते की या सर्वात ती आपला सहभाग नोंदवते.

१०) उपभोगवादी संस्कृती :

जागतिकीकरणानंतर उपभोगवादी संस्कृती रूजत चालली आहे. उपभोगवाद मानवतेपेक्षा पैसा, स्वसुख केंद्रस्थानी मानतो. अशा समाजात ज्या स्त्रीला गौण स्थान आहे. माणूस म्हणून सर्वात शेवटी विचार केला जातो. व तिच्याकडे केवळ उपभोगाची वस्तू म्हणून पाहिलं जातं. उपभोगवादी संस्कृती स्त्रीला अगदी नगण्य मानत आहे.

क) स्त्रीभ्रूणहत्या : उपाययोजना (Female Foeticide : Remedy)

भारतीय समाजात स्त्रीभ्रूणहत्या या समस्येने गंभीर रूप धारण केलेले आहे. कारण समाजातील मुलींच्या प्रमाणात सातत्याने घट होत आहे. कायदा आहे त्याची अंमलबजावणी काटेकोर व्हायला हवी. तितकेच हा प्रश्न सामाजिक, सांस्कृतिक जडणघडणीतून निर्माण झालेला आहे. यामुळे त्यावर उपाययोजना करताना सामाजिक-सांस्कृतिक विचारसरणी, रूढी, परंपरा, जीवन पद्धती यात बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे.

१) स्त्री-पुरुष समतेचे मूल्य रूजवणे :

भारतीय संविधानात स्त्री-पुरुष समानतेचं तत्त्व स्विकारलं आहे. तसं प्रत्यक्ष जीवनातही स्त्री-पुरुष दोघांनीही समानतेने प्रत्येकाचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवले पाहिजे. स्त्री आणि पुरुष या दोघांचेही स्थान समाजामध्ये महत्त्वाचे आहे. कुणीही श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ नाही. हे मूल्य रूजवण्यासाठी समाजातून, कुटुंबातून प्रयत्न व्हायला पाहिजेत. स्त्रियांचा अनादर करणारे वक्तव्य व वर्तन यावर पुरुषांनी बंधन घालून स्त्रियांकडे सन्मानाने पाहिलं पाहिजे. यातून स्त्रीविरोधी पुरुषमानसिकता बदलेल.

२) स्त्री शिक्षणावर भर देणे :

स्त्री साक्षरता व जननक्षमता यांचा संबंध अनुकूल असल्याचे जगातच नाही तर भारतातही सिद्ध झाले आहे. भारतीय पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीशिक्षणाचे प्रमाण कायम कमीच राहिले आहे. म्हणूनच स्त्रियांचा आत्मविश्वास वाढवणारे तीला स्वयंपूर्ण बनवणारे शिक्षण दिले पाहिजे. केरळ सारख्या राज्यात स्त्री साक्षरता, स्त्रियांचा दर्जा, स्त्री रोजगाराचं प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे तिथे स्त्रियांचं प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत जास्त असल्याचे दिसते. म्हणूनच स्त्रियांना सर्वार्थाने सक्षम करणाऱ्या शिक्षणावर भर देणे गरजेचे आहे.

३) स्त्री आरोग्य प्रश्नास प्राधान्य देणे :

भारतीय पारंपारिक दृष्टीकोनातून “स्त्रीला पौष्टिक आहाराची गरज नसते. ती जन्मतः सुदृढ असते.” या

विचारातून तीला पोषक आहारापासून वंचित ठेवले जाते. तिच्या आरोग्य समस्येकडे दुर्लक्ष केले जाते. स्त्रियांच्या वाट्याला येणारे कष्ट, लवकरच्या वयात होणारे लग्न, लादले जाणारे मातृत्व यामुळे स्त्रियांचे आरोग्याचे प्रश्न निर्माण होतात. तसेच बालमृत्यू, मातामृत्यूचेही प्रमाण वाढते. माता-बालसंगोपनावर शासन लक्ष पुरवत असले तरी युनिसेफच्या म्हणण्यानुसार भारतात ५ वर्षांच्या आतील मुलींच्या मृत्यूचे प्रमाण जास्त आहे. म्हणूनच खालच्या स्तरातील, कनिष्ठ वर्गातील मुलींच्या पोषण, कुपोषण, आरोग्य, शिक्षण यावर जास्त लक्ष केंद्रीत केल्यास मुलींचा आरोग्यप्रश्न प्राधान्याने सुटेल.

४) स्त्रियांना सुरक्षित वातावरण निर्माण करणे :

महिलांवर होणारे अत्याचार स्त्रियांच्या संचार स्वातंत्र्यावर बंधने आणतात. असुरक्षितता असेल तर मुली शिक्षणासाठी, रोजगारासाठी बाहेर पडू शकत नाहीत. मुलींच्या संचारासाठी सुरक्षित पर्यावरण निर्माण करणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. स्त्रियांविरुद्धी घडलेल्या गुन्ह्यातील आरोपींना विनाविलंब शिक्षा झाल्यास व पोलिसयंत्रणा व न्याययंत्रणा सक्षमपणे काम करतात याचा अनुभव आल्यास महिलांसाठी समाजात सुरक्षित वातावरण होईल.

५) सोनोग्राफी सेंटर्स व वैद्यकीय कर्मचाऱ्यांवर अंकुश :

आज गावा-गावातून सोनोग्राफी सेंटर्स आहेत. शासन व आरोग्य विभागाची यंत्रणा अशा सेंटर्सवर बारकाईने लक्ष ठेवतात. त्यांचे रेकॉर्ड तपासतात. परंतु समाजातील काही प्रतिष्ठित व्यक्तींची यावर नजर असेल तर गुन्ह्यावर मोठ्या प्रमाणात अंकुश ठेवता येईल. त्या-त्या कार्यक्षेत्रातील उच्चपदस्थ महिला, महिला डॉक्टर्स, सामाजिक कार्यकर्त्या, महिला वकील वा कायदेतज्ञ यांचे अशा सेंटर्सवर लक्ष आहे या जाणिवेतून तेथील बेकायदेशीर कृत्यांना आळा बसेल.

६) स्त्रियांचे सक्षमीकरण :

स्त्रियांच्या बाबत केल्या जाणाऱ्या भेदभावपूर्ण विषम वागणुकीमुळे स्त्रियांचा दर्जा खालावत चालला आहे. म्हणूनच शासनाने महिला सक्षमीकरण धोरण राबवले. स्त्रियांचा विकास हा स्त्री शिक्षण, तिला अर्थाजनाची प्राप्त होणारी संधी व निर्णय प्रक्रियेतील तिच्या सहभागावर अवलंबून आहे. त्यामुळे स्त्रीला संधी देताना तिच्या हक्कापासून, अधिकारापासून व विशेष सवलतीपासून तिला वंचित ठेवलं जात नाही ना हे पाहणं गरजेचं आहे. स्त्रियांना शिक्षणापासून राजकारणापर्यंत प्रत्येक ठिकाणी अग्रक्रमाने संधी प्राप्त झाल्यासा ती खऱ्या अर्थाने सक्षम होईल.

७) PCPNDT ACT-1994/2020-21 कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी :

स्त्रीभ्रूणहत्येस जबाबदार प्रमुख घटक म्हणजे आधुनिक तंत्रज्ञान व डॉक्टर्स होय. त्यामुळे उच्चशिक्षित डॉक्टर मंडळींनी आर्थिक लोभापेक्षा मानवतेच मूल्य जपणं आवश्यक आहे. बऱ्याचवेळा डॉक्टर व इतर कर्मचाऱ्यांना प्रशासकिय यंत्रणा पाठीशी घालते. अशा गुन्ह्यांमध्ये पोलीस व प्रशासनाने आपले हितसंबंध बाजूला ठेवून

कारवाई केली पाहिजे. अशा गुन्ह्यात सापडलेल्या आरोपींवर कारवाई होताना दिरंगाई होऊ नये. आरोपींना झालेली शिक्षा, न्यायालयात शिक्षा दिल्यावर केलेली अंमलबजावणी या गोष्टी समाजापर्यंत पोहचल्या पाहिजेत. त्यामुळे अशा रॅकेटमध्ये काम करणाऱ्या व्यक्तींवर जरब बसेल. ग्राहक असणारे पालक, डॉक्टर्स, मध्यस्थ, इतर तंत्रज्ञ यांच्यावर वचक बसल्याशिवाय स्त्रीभ्रूणहत्येसारखे गुन्हे रोखता येणार नाहीत. यासाठी (PCPNDT) कायद्याची कठोर व काटेकोर अंमलबजावणी अत्यावश्यक आहे.

८) सामाजिक प्रबोधन :

शासन व स्वयंसेवी संस्थांनी स्त्रीभ्रूणहत्या, स्त्रियांचे घटते प्रमाण याबाबत घोषवाक्य, भिक्तीचित्रे, लघुपट, जाहिराती, संदेशाच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन केल्यास ते प्रभावी ठरते. निकोप, निरोगी, समृद्ध समाज निर्मितीसाठी स्त्रियांचे असणारे महत्त्व जनजागृतीच्या माध्यमातून स्पष्ट केले पाहिजे. त्यासाठी दूरचित्रवाणी, रेडिओ, समाजमाध्यमे 'मुलगी वाचवा' अशी चळवळ उभी करता येईल.

याशिवाय २०११ साली झालेल्या जनगणनेनंतर सावित्रीबाई फुले जयंती ३ जाने रोजी 'सावित्रीच्या लेकी' हे अभियान 'बेटी बचाओ बेटी पढाओ' म्हणून सुरू करण्यात आले. २०१४ साली पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी केंद्रशासनातर्फे मुलींच्या संख्येत वाढ व्हावी यासाठी 'बेटी बचाओ बेटी पढाओ' हे अभियान सुरू केले. त्यामुळे देशातील १०० जिल्हे मुलींची संख्या वाढवण्यासाठी निवडले व त्याची जबाबदारी जिल्हाधिकाऱ्यांवर सोपवण्यात आली.

कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये शहरातील सर्व सोनोग्राफी सेंटर्स केंद्रीय यंत्रणेशी जोडून सोनोग्राफी सेंटर्सच्या गैरवापरावर अंकुश ठेवण्याचा प्रयत्न कलेक्टर श्री. लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी केला. शेवटी कायद्याची अंमलबजावणीच काम आरोग्य यंत्रणा, शासन करेल पण वैद्यकशास्त्रातील नितीमुल्यांना जागून डॉक्टरांनी काम केले तर हा प्रश्न बराचसा आटोक्यात येईल. कुटुंब व समाजाच्या योगदानातून प्रबोधनातून लिंगभेदभाव नष्ट करता येईल.

२.५ सारांश :

भारतातील संप्रदायवादास धर्म जबाबदार नाही तर कर्मकांडातील भेदभाव, अज्ञानी, धर्मश्रद्धाळू अनुयायांचा वापर करून घेणारा पुरोहित वर्ग, आपली राजकीय पकड घट्ट करण्यासाठी, सत्ता प्राप्तीसाठी स्वार्थी राजकारणी धर्माचा वापर करतात. धार्मिक विसंवादातूनच देशाच्या प्रगतीत, वैज्ञानिक विकासात अडथळा निर्माण होतो. खरतर जगातील सर्व धार्मिक विचारसरणीत कल्याणकारी तत्त्व आहे. धर्माच्या अभ्यासकांनी सर्वसामान्यांचे याबाबत प्रबोधन केले पाहिजे. हिंसेच्या, द्वेषाच्या कल्लोळात धर्मातील मानवतावादी विचार कानावर पडत नाहीत. तेव्हा खरी धार्मिकता संपते व धार्मिक विसंवादास सुरुवात होते. हेच भारतीय संप्रदायवादाचे फलित आहे.

या घटकामध्ये आपण स्त्रीभ्रूणहत्या या समस्येचा अर्थ स्त्रीभ्रूणहत्येची कारणे व त्यावरील उपाययोजना पाहिल्या. प्रामुख्याने भारतीय समाजात होत असणारी लिंग भेदभाव, समाजात स्त्रियांना मिळणारी विषम वागणूक, स्त्रियांना समाजात असणारे दुय्यम स्थान यामुळे स्त्रियांना समानतेतून मिळणाऱ्या संधीपासून वंचित रहावे लागते.

केवळ उपभोगाचं साधन एवढच तिच स्थान उरत. अशावेळी स्त्रियांवरील विविध अत्याचाराच प्रमाण वाढतं. स्त्री घरात, घराबाहेर असुरक्षित असतेच पण स्त्रीभ्रुणहत्येच्या रूपान मातेच्या गर्भातही ती असुरक्षित बनते. स्त्री-पुरुष असंतुलन, स्त्रियांचं घटतं प्रमाण समाजावर प्रतिकूल परिणाम घडवून आणत आहेत आणि भविष्यातही गंभीर परिणामांना तोंड द्यावं लागणार आहे म्हणून स्त्रीभ्रुणहत्येची कारणे व त्यावरील उपाययोजनांचा अभ्यास आपण या घटकामध्ये केला आहे.

२.४ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न (Check your Progress) :

(अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) भारतातील संप्रदायवादाचा प्रमुख आधार कोणता?
- २) धर्मरक्षणापेक्षा संप्रदायवादात काय महत्वाचे असते?
- ३) धार्मिक कर्मकांडे सांप्रदायिकतेस कधी कारणीभूत ठरतात?
- ४) मूलतत्त्ववाद कशाशी निगडीत असतो?
- ५) कोणत्या धर्माच्या पंथांमध्ये हा संघर्ष झाल्याचे आढळून आले आहे?
- ६) हिंदू व मुस्लीम विवाहसंस्थेतील प्रमुख भिन्नता कोणती?
- ७) हिंदू व मुस्लिमांच्यात वितुष्ट निर्माण करण्यासाठी ब्रिटिशांनी कोणती निती अवलंबली?
- ८) स्वातंत्र्यापूर्वी आपल्या राजकिय मागण्यांसाठी मुस्लिमांनी कोणता राजकिय पक्ष स्थापन केला?
- ९) बहुतांशवेळा निवडणुकांमध्ये उमेदवार निवडीसाठी कोणती पात्रता महत्वाची मानली जाते?
- १०) काश्मिरमधील संप्रदायवाद वाढीस कोणत्या देशाचा हस्तक्षेप कारणीभूत ठरतो?
- ११) भारतीय मुस्लीम पुरुष विवाहासाठी कोणत्या कायद्याचा आधार घेतात?
- १२) मोहल्ला समिती कशासाठी उपयुक्त आहे?
- १३) सुरूवातीच्या काळात गर्भलिंग निदानासाठी कोणते तंत्र वापरले जात होते?
- १४) २००१ ते २००७ या वर्षात किती मुली जन्मच घेऊ शकल्या नाहीत?
- १५) हरवलेल्या मुलींची संकल्पना कुणी मांडली?
- १६) नैसर्गिकरित्या मुला-मुलींच्या जन्माच प्रमाण किती असतं?
- १७) १९९१ च्या जनगणनेत मुलींचं लिंगगुणोत्तर घटणारी राज्य कोणती?
- १८) गर्भजलपरीक्षा व सोनोग्राफी हे तंत्रज्ञान मुख्यतः कशासाठी उपयुक्त आहे?
- १९) भारतात गर्भलिंगनिदान कायदा कोणत्या राज्यात व किती साली प्रथमतः चालू करण्यात आला?
- २०) PNDT कायदा भारतभर कधी लागू झाला?

- २१) २००३ च्या PCPNDT कायद्यात कशाचा समावेश करण्यात आला?
- २२) 'स्त्रीभ्रूणहत्या' गुन्ह्यातील आरोपीस जास्तीत जास्त किती शिक्षा होते?
- २३) बाललिंग गुणोत्तरात मुलींचे प्रमाण (० ते ६ वय) घटण्याचे कारण कोणते?
- २४) स्त्रीभ्रूणहत्येस पोषक क्षेत्र कोणते आहे?
- २५) 'केरळ' राज्यात स्त्री-पुरुष प्रमाणात समतोल आढळण्याचे कारण कोणते?
- २६) 'मुलगी नको' या मानसिकतेमागील दोन कारणे सांगा?
- २७) स्त्रीभ्रूणहत्या रोखण्याच्या महत्त्वाच्या दोन उपाययोजना कोणत्या?

स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे (Answer to check your Progress) :

एका वाक्यात उत्तरे

- १) धर्म हा भारतातील संप्रदायवादाचा प्रमुख आधार आहे.
- २) संप्रदायवादात धर्मरक्षणापेक्षा राजकिय सत्ता व नेतृत्व टिकवणे महत्त्वाचे आहे.
- ३) धार्मिक कर्मकांडांना राजकिय स्वरूप प्राप्त होते तेव्हा ती सांप्रदायिकतेस कारणीभूत ठरतात.
- ४) मूलतत्त्ववाद धर्म व सत्तेशी निगडीत असतो.
- ५) हिंदू, मुस्लीम, ख्रिश्चन धर्मांच्या पंथामध्ये संघर्ष घडून आला आहे.
- ६) हिंदू धर्मांमध्ये विवाह हा संस्कार मानला जातो तर मुस्लीम धर्मांमध्ये विवाह हा करार मानला जातो.
- ७) हिंदू-मुस्लिमांमध्ये वितुष्ट निर्माण करण्यासाठी 'फोडा आणि राज्य करा' ही निती ब्रिटिशांनी अवलंबली.
- ८) मुस्लिमांनी आपल्या मागण्यांसाठी 'मुस्लीम लिंग' पक्षाची स्थापना केली.
- ९) आपली जात व धर्म ही पात्रता निवडणुकीमध्ये उमेदवार निवडीसाठी महत्त्वाची मानली जाते.
- १०) काश्मिरमधील संप्रदायवाद वाढीस पाकिस्तान हस्तक्षेप करत असतो.
- ११) भारतीय मुस्लीम पुरुष विवाहासाठी शरियत या धार्मिक कायद्याचा आधार घेतात.
- १२) दोन समुदायात समन्वय साधून दंगल रोखण्यासाठी मोहल्ला समिती उपयुक्त ठरते.
- १३) सुरुवातीच्या काळात गर्भजलचिकित्सा हे तंत्र गर्भलिंग निदानासाठी वापरले जात होते.
- १४) २००१ ते २००७ या वर्षात ६ लाख मुली जन्मच घेऊ शकल्या नाहीत.
- १५) हरवलेल्या मुलींची संकल्पना डॉ. अमर्त्य सेन यांनी मांडली.
- १६) नैसर्गिकरित्या १०५० मुलींमागे १००० मुलं हे जन्मप्रमाण असतं.
- १७) १९९१ च्या जनगणनेत राजस्थान, पंजाब, हरियाणा व महाराष्ट्र या राज्यात मुलींचं लिंगगुणोत्तर घटलं.

- १८) गर्भातील भ्रूणात विकृती असल्यास गर्भजल चिकित्सा व सोनोग्राफी तंत्र उपयुक्त ठरतं.
- १९) भारतात गर्भलिंगनिदान कायदा प्रथम महाराष्ट्रात १९८८ साली करण्यात आला.
- २०) PNDT कायदा भारतभर १९९४ साली लागू करण्यात आला.
- २१) २००३ च्या PCPNDT कायद्यात प्रसुतीपूर्वच नाहीतर गर्भधारणापूर्व लिंगनिवडीस प्रतिबंध करण्यात आला.
- २२) स्त्रीभ्रूणहत्येच्या गुन्ह्यातील आरोपीस ५ वर्षांपर्यंत कारावास व एक लाख रू. पर्यंतचा दंड ही शिक्षा होऊ शकते.
- २३) ० ते ६ वयातील बाललिंग गुणोत्तरात मुलींचे प्रमाण घटते कारण मुलींच्या पोषण व आरोग्याकडे दुर्लक्ष केले जाते.
- २४) सोनोग्राफी सेंटर्सची सहज उपलब्धता व विकसीत जिल्ह्यांच्या ठिकाणी स्त्रीभ्रूणहत्येचे प्रमाण जास्त आहे.
- २५) स्त्रियांचा उच्च दर्जा, स्त्री साक्षरता व स्त्री रोजगाराचे प्रमाण जास्त असल्याने केरळ राज्यात स्त्री-पुरुष समतोल आढळतो.
- २६) पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था व स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा ही कारणे मुलगी नको ही मानसिकता निर्माण करतात.
- २७) PCPNDT कायद्याची कठोर अंमलबजावणी समाजप्रबोधन केल्यास स्त्रीभ्रूणहत्या रोखता येतील.

२.७ सरावासाठी प्रश्न (Exercise/Home Assignment) :

- १) संप्रदायवादाचा अर्थ व स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) संप्रदायवादाची कारणे विशद करा.
- ३) संप्रदायवादावरील उपाययोजना उपयोगता स्पष्ट करा.
- ४) स्त्रीभ्रूणहत्येचा अर्थ व स्वरूप स्पष्ट करा.
- ५) स्त्रीभ्रूणहत्येची कारणे विशद करा.
- ६) स्त्रीभ्रूणहत्ये समस्येवरील उपाययोजना स्पष्ट करा.

चिंतन व कार्य

- १) संप्रदायीक दंगलीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्याची माहिती मिळवा.
- २) प्रत्येक धर्मात केल्या जाणाऱ्या मानवतावादी कार्याची माहिती गोळा करा.
- ३) आपल्या परिसरातील अंगणवाडीतील मागील काही वर्षातील ० ते ६ वयोगटाचे बाललिंग गुणोत्तरातील चढ उतार अभ्यासा.

४) पहिलं अपत्य मुलगी असणाऱ्या दांपत्याशी चर्चा करा. मुलींविषयी नकारात्मक दृष्टीकोन असणाऱ्या दांपत्याचं प्रबोधन करा.

अधिक वाचनासाठी पुस्तके : (Suggested Readings)

- १) कोंडेकर ए. वाय. मारूलकर विषय : भारतीय सामाजिक समस्या, फडके प्रकाशन.
- २) मायी सुनिल : भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे-२००९
- ३) राम आहुजा : सामाजिक समस्याए, रावत पब्लिकेशन्स, न्यू दिल्ली.
- ४) साळुंखे सर्जेराव : समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे.
- ५) टि. के ओमान (अनु. संगीता फाटक) : भारतीय सामाजिक समस्या व वाद, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- ६) आशा खांडेकर-गवई : महिलांच्या मानवाधिकांचे उल्लंघन, सुगावा प्रकाशन पुणे.
- ७) भागवत विद्युत : स्त्री प्रश्नाची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- ८) आ. ह. साळुंखे : हिंदू संस्कृती आणि स्त्री, लोकवाडमयगृह, पुणे.
- ९) देहऱाय स्वाती, तांबे अनघा : क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ.

* * *